

El patrimoni eclesiàstic català, instrument per a la regeneració social (1850-1905)²

El següent article intenta mostrar algunes de les activitats i de les iniciatives dutes a terme pel catolicisme català i espanyol durant la segona meitat del segle XIX i principis del XX per tal de protegir el seu ric, però oblidat, patrimoni històric i cultural. Una acció patrimonial que derivaria de l'ambient cultural de la Renaixença, però que també seria fruit i conseqüència de la inactivitat estatal, dels esforços duts a terme per bisbes i catòlics, de la política cultural iniciada des dels anys vuitanta pel papa Lleó XIII i del creixent nombre de robatoris de patrimoni a les esglésies. En darrer terme, el substrat que es perseguia era articular la regeneració social utilitzant l'art i el patrimoni com a mecanisme de control i de mobilització social.

Paraules clau: arqueologia, arqueologia monumental, patrimoni eclesiàstic, Museu Episcopal, regeneració social, mobilització popular.

Marc teòric. Historiografia en l'estudi patrimonial i noves fonts per a la seva anàlisi

Les nacions i els estats es defineixen per les característiques presents, passades i comunes existents en un territori geogràfic determinat. Les tradicions, la llengua i el patrimoni cultural, generalment, han estat alguns dels elements que han servit de justificadors

The article attempts to demonstrate some activities and initiatives came out by spanish and catalan catholicism during the second half of XIX century and the first years of XX century with the purpose of protecting his rich but forgotten historical and cultural heritage. An action like this is a consequence from the cultural atmosphere emanated of "La Renaixença" period, but also is a consequence of national laginess, of the encorts carried out by bishops and catholic people, of the cultural policy initiated during decade of 80's onwards by the Pope Leo XIII and the increasig thievings at the churches. After all, the objective was the social regenerationism by using art and as a control tool and social mobilization weapon.

Key words: archeology, monumental archeology, ecclesiastic heritage, Museu Episcopal, the social regenerationism, social mobilization.

d'idees, programes i actuacions polítiques. L'església catòlica, durant molts segles, ha estat una de les institucions clau en la creació, potenciació i conservació de la cultura i l'art, però aquest monopoli començà a truncar-se amb el creixent poder, definició i influència dels estats i les nacionalitats europees.

El segle XIX és l'època en què començaren a dibuixar-se i consolidar-se la formació dels estats nacionals europeus i, entre ells, s'iniciaren les transformacions que donarien lloc a l'estat liberal espanyol. L'estructuració, difusió i consolidació dels nous estats nacionals ha estat analitzada des de diverses escoles i interpretacions històriques. Cadascuna ha emfatitzat algunes premisses que tots els nous estats havien d'acomplir per tal d'ésser considerats com a tals. Els seguidors de les teories del nord-americà Charles Tilly han considerat que un estat estava mitjanament consolidat quan havia territorialitzat l'espai geogràfic que volia abastar, quan

1. El següent article ha pogut dur-se a terme gràcies a una beca de formació d'investigadors atorgada per la Direcció General de Recerca de la Generalitat de Catalunya.

2. Aquest treball està basat i és l'ampliació d'una comunicació presentada a les "Deuxièmes Rencontres d'Elne (França): l'Historien et l'archéologue, médiateurs du patrimoine" sota el títol de "El paper de l'Església en la protecció del patrimoni a Catalunya (1876-1905)" l'1 de novembre de 1999.

s'havia apropiat i reduït regles i lleis tot l'entramat social i polític sobre el qual actuava. En altres paraules, quan l'estat havia estat capaç d'estendre i consolidar una organització militar pròpia (ANDÚJAR 1991; LÓPEZ GARRIDO 1982; MAQUEDA 1987), un aparell fiscal de recaptació financera àgil que possibilités l'obtenció de recursos econòmics precisos per al desenvolupament dels nous estats (FONTANA 1989; COMÍN 1990) i, en darrer terme, la creació d'una administració (PORTILLO 1991) que trenqués amb les pràctiques dels poders locals i senyorials. Des d'un altre vessant interpretatiu, l'historiador Eric Hobsbawm ha tendit a ficar en el mateix sac l'estat, la nació i la cultura afirmant la seva interrelació. En aquesta tríade relacional, la nació es definia per l'existència d'uns trets comuns definidors del seu ser. La cultura, la llengua, la història i alguns costums eren testimonis d'un pretèrit comú i justificador de l'esperit i l'essència nacional. (HOBSBAWM 1991) La història, l'art i el patrimoni passaven a tenir una funció liberal justificadora dels estats particulars i nacionals en afirmar i considerar l'estat com a subjecte de la història (KOCKA 1989). L'home, però, també és un ésser històric, el seu patrimoni cultural constitueix la memòria col·lectiva d'un pretèrit construït durant segles en el qual s'interrelacionen diverses cultures. La conseqüència més rellevant seria la creació d'una col·lecció de cultura estatal, és a dir, la confecció del patrimoni cultural nacional com a expressió de la personalitat nacional. La cultura esdevenia un instrument de transmissió ideològica dels nous estats nacionals avalant els drets històrics i pretèrits a la pròpia existència de l'Estat. Tota societat ha tingut un art i una cultura. L'art constitueix no únicament una de les eines materials del passat, sinó que es converteix en una de les eines mentals de l'home que viu en societat. En paraules de Damián Iguale: "el dogma es generador de arte y, por otra parte, el arte es generador de fe y devoción en el pueblo cristiano" (IGUALEN 1984, 97)

Ara bé, tot això no ens ha de portar a engany. Els estudis, les recerques i investigacions sobre les repercussions que les transformacions dels estats liberals tingueren sobre el patrimoni català i espanyol encara són minoritàries, fet que tendeix a agreujar-se quan fem referència al pròpiament eclesiàstic.

Quines causes han provocat el desinterès de la historiografia catalana i espanyola pels temes patrimonials? Són dues, des del nostre punt de vista, les causes que han dut a aquesta situació. En primer terme, l'existència d'un fort substrat historiogràfic derivat de quaranta anys de dictadura i, en segon lloc, el trencament del monopoli cultural i historiogràfic del franquisme i la necessitat de crear nous models i interpretacions diferents als imposats fins aleshores.

a) Durant quatre dècades, Espanya ha estat immersa en una dictadura que ha tingut profundes repercussions sobre la societat catalana i espanyola. El franquisme creà una historiografia oficial que identificava políticament el passat i el futur de la història amb el règim franquista. Aquesta historiografia tenia la pretensió de monopolitzar i controlar la interpretació del passat. En nom de la tradició i de la religió, que constituïrien dos dels pilars essencials de la cultura i la intel·lectualitat franquistes, es va intentar imposar en els discursos historiogràfics la condemna moral i política del

liberalisme (FERRER 1945; OYARZUN 1969). Les conseqüències immediates d'aquest procés foren presentar la història espanyola contemporània com a conservadora i antiliberal. D'aquesta manera, el carlisme i el catolicisme es convertiren en els elements aglutinadors de l'esperit antiliberal i antinacionalista. La conjunció de tots aquests elements tingué com a resultat el triomf d'una historiografia caracteritzada per l'espanyolisme, el positivisme, l'historicisme, el predomini de l'estudi de les elits socials i l'emfasització de la història política (FERNÁNDEZ 1947; RUIZ GONZÁLEZ 1969). El centre de la historiografia espanyola anà encaminada a la suma d'esdeveniments i dades que justificuessin el règim dictatorial (PÉREZ DE CASTRO 1957; RODRÍGUEZ 1965). Tot aquest panorama impossibilità la creació de nous camps d'estudi i de noves interpretacions historiogràfiques del passat.

b) Els darrers anys del franquisme donaren lloc a un canvi de paradigma historiogràfic tant des d'un vessant temàtic com historiogràfic. Probablement, la dècada dels setanta hagués estat el moment idoni per al naixement, dins de la història, d'una branca encaminada a analitzar aspectes relacionats amb el patrimoni. Això, però, no ha seguit aquesta trajectòria creiem que per dues causes. D'una banda, la força amb què entraren els corrents historiogràfics marxistes com a contraposició al monopoli interpretatiu franquista (AROSTEGUI 1995). El seu discurs analític se centrà en la investigació dels aspectes socials i econòmics entesos com els agents de canvi que, segons l'esquema marxista d'interpretació històrica, explicaven l'evolució de les societats en el temps. En el supòsit de la Catalunya i l'Espanya vuitcentistes, això es reflectí amb l'aparició de nombrosos estudis relacionats amb la implantació i el desenvolupament del capitalisme a Espanya. Conceptes com revolució burgesa o desamortització n'han estat l'epicentre. Especialment interessants han estat els estudis sobre l'operació desamortitzadora en el camp rural. Aspectes com la procedència social i econòmica dels compradors, les transformacions en el camp espanyol i l'estat econòmic en què es quedà l'Església han estat profundament desenvolupats (PONS 1991; RUEDA 1980). En el cas de les desamortitzacions s'ha tendit a analitzar les repercussions en els ordes religiosos i el clergat regular i secular, però sempre emfasitzant la primàcia causal dels aspectes econòmics i agraris (DONEZAN 1975; SOLSONA 1996).

La cultura i el patrimoni quedaven en un llunyà segon pla. La situació s'agreujava en referir-se als estudis sobre el patrimoni eclesiàstic i l'Església en general, ja que la situaren en un lloc determinat del trencaclosques històric etiquetant-la com una institució conservadora i reaccionària (VILAR 1991).

D'altra banda, la història de l'Església espanyola ha hagut de fer diversos esforços. En primer lloc, li ha estat necessari crear les premisses teòriques, conceptuais i temàtiques que hauria de prendre com a bases referencials, ja que ni les franquistes ni les anteriors a 1939 li eren vàlides (DD.AA. 1979). En segon lloc, aquestes han tendit a contrarestar les imposades pel monopoli historiogràfic franquista. La seva materialització ha estat amb el desenvolupament de diversos camps temàtics: biografies (BENAVIDES 1973, CÁRCCEL 1982-1983), doctrina (CUENCA 1971 i 1986) institucions

(CÁRCEL 1979; CUENCA 1989) i culte (CÁRCEL 1975, MONTERO 1983).

A Catalunya, la lectura oficialista de la història fou substituïda per una historiografia de l'Església caracteritzada, sobretot, per investigar les relacions existents entre aquesta i el regionalisme (BONET 1984; MASSOT 1973, 1975; RAMISA 1985). Les paraules de Casimir Martí ho confirmaven quan deia: "calia fer un esforç per entendre, al marge de judicis valoratius dependents de premisses ideològiques, la realitat de l'Església en ella mateixa", i això suposava analitzar-la "en la seva configuració geogràfica i administrativa, en la seva implantació enmig de la societat..." (MARTÍ, 1984, 10-11). Ha estat precisament a Catalunya on s'ha incidit, d'una manera més insistent que a Espanya, en les temàtiques patrimonials. Diversos aspectes com la llengua, la cultura, l'art, la protecció i revalorització del patrimoni cultural eclesiàstic es convertiren en un dels elements definidors, conjuntament amb el regionalisme, del procés de regeneració social endegat per part de la jerarquia catalana a les acaballes del segle XIX.

Tot i això, encara queden punts interessants per a investigar. Un d'aquests és la funció de l'Església catalana i espanyola en la catalogació, protecció i incorporació al museu del patrimoni cultural eclesiàstic vuitcentista. Per tant, l'objectiu central d'aquest article radica en observar, somerament, alguns dels trets que la societat i l'Església catalana i espanyola van seguir per tal d'intentar protegir el patrimoni cultural durant el segle XIX.

Encara que pugui semblar sorprenent, l'Estat espanyol no articularà polítiques de protecció estatal i jurídica del patrimoni nacional fins a principis del segle XX. Països com Alemanya o la Gran Bretanya posseïen reglamentacions semblants des dels anys vuitanta (BALLART 1997). En canvi, a Espanya les primeres polítiques de protecció estatal i jurídica del patrimoni seran posteriors. Un breu recorregut pels corpus legislatius patrimonials espanyols ens obliga a parlar de la publicació d'una primera llei, el 7 de juliol de 1911, que anava encaminada a la protecció de les excavacions artístiques i científiques així com a la conservació de ruïnes i antiguitats. Uns quatre anys després, es qualifiquen i protegeixen els monuments artístics amb la Llei de Monuments Històrics i Artístics. Finalment, pel Reial Decret del 3 de març de 1923, es classifiquen els monuments nacionals en tres grans grups: catedrals, monuments potencialment aptes per a finalitats educatives i els monuments inafectables a aquestes finalitats. En darrer terme, el 9 de gener de 1923 es pactava amb els representants vaticans el control de la venda d'obres artístiques i arqueològiques religioses.

La situació, però, al segle XIX era radicalment diferent. La primera pregunta que hem de fer-nos és quines conseqüències tingué el procés desamortitzador, que caracteritzaria la primera part del segle XIX, en el patrimoni cultural eclesiàstic català i espanyol. Relaciono desamortització econòmica i patrimoni cultural per dues qüestions:

a) D'una banda em plantejo què va succeir amb els arxius, escultures, retaules, joies, ornaments, relíquies... dels monestirs i els ordes religiosos desamortitzats. Van anar a parar als bisbats, a la Santa Seu, van abandonar-se fins a l'espoliació, van passar a les

parròquies més properes o potser van ser protegides pels beneficiats en el procés de desamortització?

b) Es va seguir alguna estratègia organitzada i/o es van crear els mecanismes necessaris per a la seva recuperació?

Aquestes són unes bones preguntes per a encetar una possible investigació. Aquest estudi podria dur-se a terme, per exemple, utilitzant tot un seguit de fonts que fins a l'actualitat han estat molt poc emprades per a la realització d'aquestes recerques. Fem referència, bàsicament, a les visites pastorals, les visites *ad limina*, els butlletins eclesiàstics, la documentació existent a l'Acadèmia Pontifícia d'Arqueologia, els informes estatals sobre joies i patrimoni existents en diversos arxius, els pressupostos estatals per a la reparació de temples i, en darrer terme, la premsa de caire catòlica.

—Les visites pastorals. Generalment, cada bisbe realitzava diverses visites pastorals a les parròquies que conformaven la seva diòcesi. En la seva preparació enviava a cada capellà un formulari que estava obligat a omplir. Hi havia diverses qüestions relacionades amb l'estat material de la parròquia, l'espiritualitat dels fidels, el nombre de confraries o el nombre d'objectes patrimonials existents a cada església. Tanmateix, el bisbe, durant la visita, inspeccionava i revisava els gots sagrats, els objectes de culte, les imatges, quadres, joies i altres ornaments culturals que posseïen les esglésies. Tot això es comprovava amb l'inventari que presentava cada capellà. El següent paràgraf il·lustra, somerament, la quantitat d'objectes que una parròquia urbana, com la de Sant Llorenç de Lleida, podia arribar a tenir: "una corona de plata sobredorada con cruz del mismo metal esmaltada de piedras preciosas para el Santo Cristo hallado, otra sencilla de plata, dos coronas de plata algo pequeñas para la Virgen de Butsenit, otra corona también de plata también para la Virgen de los Dolores, tres cálices de plata sencillos, otro del mismo metal cincelado..."³ Teòricament, no es podia dur a terme la venda, l'intercanvi ni la donació d'objectes inventariats sense el permís i l'autorització del bisbe. Totes aquestes fonts d'informació són interessants per a la recerca, per exemple, de l'evolució de les manifestacions artístiques així com les substitucions, restauracions i modificacions realitzades. Ens interessa especialment aquest darrer punt, ja que reflecteix diverses qüestions. En primer lloc, l'anàlisi, per exemple, de les visites de la diòcesi de Lleida en el període 1890-1905, dutes a terme pel bisbe Messeguer, connoten l'existència de veritables peces d'art i relíquies patrimonials que es trobaven en una situació molt favorable per al seu deteriorament i robatori. Tanmateix, l'estudi evolutiu i comparatiu de diverses visites i diòcesis podria aportar dades significatives sobre l'efecte que les desamortitzacions tingueren sobre els béns patrimonials de l'Església catalana i espanyola. Per exemple, podria mostrar l'existència de parròquies amb un major poder econòmic i cultural que altres, i podria esdevenir un

3. El text segueix relatant fins a catorze objectes més de plata i altres de fusta. Tot i que hem triat una de les parròquies amb un major nombre d'objectes de valor, gran part de les rurals posseïen menys objectes d'or i plata, però més de fusta i un major nombre de retaules. Arxiu Capítular de Lleida, caixes 13 i 14, Visites Pastorals Bisbat de Lleida, toms 17 a 20.

bon baròmetre sobre l'existència o no de famílies econòmicament fortes, i sobre l'estat de la fe entre els fidels. Podrien analitzar-se quines tipologies de documents, objectes artístics i culturals van prevaldre en la protecció, ja que cada objecte es convertia en el mitjà de transmissió del missatge, és a dir, es converteix en el difusor d'expressions de característiques del passat, té una funció específica ja que pretén simbolitzar uns elements mitjançant la imatge. En el procés de regeneració social estimulat des dels bisbats a finals del segle XIX, la devoció al Santíssim Rosari i a les marianes era superior al culte cap a altres marededéus i sants.

—Els "boletines oficiales eclesiásticos". Existeixen des de 1844. Des d'aleshores fins a l'actualitat s'han convertit en l'òrgan més important de difusió de les prerrogatives ideològiques i d'acció dels prelats catalans i espanyols. (Ordre cronològic d'aparició dels primers butlletins a Catalunya: Lleida i Urgell 1853, Vic 1855, Girona 1856, Barcelona 1858, Tortosa 1858, Tarragona 1865 i Solsona 1866.) Generalment, el seu contingut tenia com a objectius primordials comunicar els documents enviats des de Roma, la publicació de decrets, ordres i disposicions del Govern de la nació relacionats amb l'estament eclesiàstic, reflectir les disposicions, cartes pastorals... del bisbe i, en darrer terme, oferir tot un seguit d'articles, anuncis i avisos sobre diverses matèries com l'art, les ciències eclesiàstiques o la literatura. Els quatre apartats en què estan dividits ens interessen, ja que poden demostrar el grau de sensibilitat de la Santa Seu, l'Estat central i els bisbes cap a la defensa del patrimoni cultural eclesiàstic. Aquesta serà la documentació que majoritàriament farem utilitzar en el present article.

—Les visites *ad limina*. Cada cert temps el bisbe tenia l'obligació d'anar al Vaticà a presentar un informe sobre l'estat de la diòcesi que regentava. Generalment, s'hi tractaven temes relacionats amb les necessitats materials de la diòcesi, l'estat econòmic dels feligresos, la situació del clergat secular i les possibilitats econòmiques dels capellans de la Mitra episcopal. Per a la investigació que ens interessa, seria quelcom necessari analitzar un dels punts que també sorgeix en les visites *ad limina*: els permisos concedits per la Cúria per a la venda de béns i valors mobles i immobles de la diòcesi. La importància de la font per a l'estudi dels ingressos econòmics de l'Església està clar (MATEOS 1991), però també pot servir-nos per a observar si van vendre's objectes per tal de finançar romeries, viatges o bé per a fer front i pal·liar desastres, epidèmies i guerres.

—L'Acadèmia Pontifícia d'Arqueologia és una institució creada anteriorment al pontificat de Lleó XIII, però que adquirí un cert prestigi i importància gràcies al seu estímul. L'anàlisi de les excavacions que va dur a terme, qui les dirigí, quins eren els objectius i quins els resultats han d'aportar rellevants novetats. L'estudi i la recerca de les actuacions i la correspondència de l'Acadèmia encara és un camp verge i creiem que pot aportar elements interessants per tal d'entendre la seva gestió i el paper real sobre les diòcesis catalanes i espanyoles, els objectius que perseguïen o la gent que la conformaven.

—Els informes estatals sobre *alhajas* i patrimoni. Tot i que les desamortitzacions eclesiàstiques es dugueren a terme de forma caòtica, sense cap mena d'interès

per a la protecció del patrimoni nacional, sí que hi hagueren alguns tímids intents per a la seva primera catalogació. En algunes províncies espanyoles es crearen diverses Juntas de Enajenación amb la finalitat d'inventariar les joies, els elements artístics i els patrimonials alienats al clergat regular. El fet, però, que actualment aquests fons es trobin a l'Arxiu Històric Nacional⁴ i a l'Arxiu del Ministeri d'Hisenda⁵ així com una primera observació ens fa pensar que el seu inventari estava més lligat a qüestions de caire econòmic que no pas a circumstàncies merament artístiques o patrimonials.

—Els pressupostos estatals per a la reparació de temples. Existents als citats arxius del Ministeri d'Hisenda, a l'Arxiu Històric Nacional així com al Ministeri de Justícia, ofereixen una interessant panoràmica dels recursos econòmics que l'aparell estatal espanyol assignà per a la reparació i restauració de temples i convents. El Concordat entre la Santa Seu i l'Estat monàrquic espanyol establia l'obligació del darrer a finançar gran part dels desperfectes que convents, catedrals i esglésies havien patit durant les diverses guerres que sacsejaren el segle XIX. Aquestes fons poden orientar-nos, en primer lloc, sobre l'interès dels bisbes en la petició de partides pressupostàries per a la recuperació dels vells temples, en segon lloc, per observar l'actitud estatal davant aquestes demandes i, en darrer lloc, per analitzar l'època originària de les citades fàbriques. Des d'un punt de vista patrimonial ens interessen aquestes dades, però haurien d'ésser complementades per la informació que ens donés la consulta dels arxius parroquials. Probablement, aquestes darreres fonts donaran pistes sobre perquè es recuperaren aquelles parròquies, qui finançà les obres, així com les característiques seguides en el procés de restauració.

—La premsa catòlica. Una de les hipòtesis que presentem en l'article és intentar interrelacionar la recuperació patrimonial amb el procés de regeneració social en alguns prelats catalans. El notable increment de la premsa de caire religiós i comarcal (CASASÚS 1993; GUILLAUMET 1988) que tingué lloc a Catalunya a les acaballes del segle XIX es féu partícip de les prerrogatives defensades pels bisbes. En moltes ocasions els diaris i les revistes serviren com a portaveus de la jerarquia diocesana intentant, d'una banda, fer-se ressò de les problemàtiques patrimonials existents i, d'altra banda, reflectint les polítiques seguides per alguns bisbes per a la seva resolució. La utilització de la premsa ha de servir-nos, doncs, per a valorar el pes, les activitats i la propaganda que els catòlics dugueren

4. Archivo Histórico Nacional. Fondo Contemporáneo. Ministerio de Hacienda. Serie General, lligalls: 4227 B) (incidències protagonitzades durant la custòdia de les pintures, llibres i joies dels convents desamortitzats), 4786 A) i B) (corresponen a les Juntas de Enajenación d'Eivissa, Valladolid, Alacant, Àvila i Sòria i mostra un inventari de les joies i pintures alienades conjuntament amb les desamortitzacions de Mendizábal corresponents al període 1838-1842).

5. A l'arxiu del Ministerio de Hacienda hi ha una relació de les joies provinents de les propietats del clergat regular desamortitzades en el període 1837-1838 (Archivo del Ministerio de Hacienda, lligall 1526). Aquesta informació també pot resseguir-se per a la Guerra Civil Espanyola en els següents lligalls: 25613, 25599 a 25601 i 52596.

a terme i per apreciar, per exemple tal i com nosaltres fem en aquest article, el nombre i les característiques dels nombrosos robatoris que patiren esglésies, convents i catedrals.

Marc històric. La primera meitat del segle XIX: desgavell patrimonial

Els decrets desamortitzadors de Mendizábal del 19 de febrer conjuntament amb els dels dies 5 i 9 de març de l'any 1836, donaren lloc a la confiscació, subhasta i venda, prèvia classificació, de gran part del patrimoni artístic i històric de l'Església. Mendizábal, que tornava de l'exili a Gran Bretanya, veient el camí que aquest país havia seguit per arribar a la Revolució Industrial i aureolat pel prestigi liberal de part d'Europa, decretà la dissolució de monestirs, convents i tot tipus d'establiments eclesiàstics, i en va fer pública la venda de les propietats (CASTELLS 1973 i CUENCA 1991) i béns mobles i immobles. Els monestirs i convents amb menys de dotze religiosos eren suprimits. L'article cinquè conté quines eren les directrius de la desamortització: "los bienes, rentas y efectos de cualquier clase que actualmente poseen los regulares de la Compañía, (jesuites) se aplican desde luego a la extinción de la deuda, o pago de sus réditos. Se exceptúan, sin embargo, de esta aplicación las pinturas, bibliotecas y enseres que puedan ser útiles a los institutos de ciencias y artes, así como también los colegios, residencias y casas de la Compañía, sus iglesias, ornamentos y vasos sagrados, de los que me reservo disponer, oídos los ordinarios eclesiásticos, en lo que sea necesario y conveniente" (CÁRCEL 1975, 274).

Aquesta era, sens dubte, una de les grans mesures polítiques del progressisme vuitcentista. Amb ella es pretenia deprimir el poder econòmic, social i polític de l'Església espanyola. Una església que podia esdevenir un grup mobilitzador de masses gràcies a la seva aliança amb el carlisme violent i sublevat en armes, i així obtenir recursos financers amb els quals crear les bases per al futur desenvolupament econòmic del país. Aquests recursos farien possible el sanejament de les arquees públiques i beneficiarien i fomentarien un nou sector social de classes mitjanes sustentadores del règim liberal burgès. Les desamortitzacions, especialment la dels anys trenta, havien d'ésser el motor de la modernització de les endarrerides institucions culturals espanyoles. L'església havia acumulat al llarg dels segles en els seus convents, monestirs, catedrals i parròquies un gran volum de béns, riqueses artístiques i propietats provinents de compres, permutes i donacions. Les guerres civils, la inestabilitat política, la ineficàcia estatal i el buit legal sobre protecció patrimonial propiciaren la destrucció de molts edificis, l'abandonament d'arxius i la pèrdua de gran nombre de peces artístiques i llibres de gran valor. Els espolis van convertir-se en la pràctica habitual de diversos grups de la societat espanyola. Els convents abandonats fruit de la desamortització, com el de Nostra Senyora de la Mercè d'Empúries, el dels dominics a Puigcerdà o el monestir benedictí de Besalú, van ésser saquejats per gent que pensava trobar-hi un gran nombre de riqueses. Creient, en un principi, que amb aquestes iniciatives sortiria l'Estat de les seves mancances econò-

miques, no fou així perquè la desamortització va realitzar-se defectuosament. A la pràctica la desamortització es desenvolupà de manera injusta i discriminatòria, i va arribar a convertir-se, segons Cárcel Ortí, Pierre Vilar i Tuñón de Lara, en una dilapidació de béns sense cap mena de profit per a l'Estat. (CÁRCEL 1975, VILAR 1963, TUÑÓN DE LARA 1976).

Per tal de frenar aquesta operació, el 1844 (Real Orden de 13 de juny de 1844) es creaven les comissions provincials de monuments històrics i artístics, dependents de la Academia de Bellas Artes de San Fernando, que ampliaven les seves competències amb el Decret Reial del 15 de novembre de 1854 fruit d'una major sensibilitat dels governants cap a la protecció del patrimoni cultural espanyol i català. L'estructura estava encapçalada per una comissió central ubicada a Madrid i per un seguit de comissions provincials. Les seves funcions se centraven en vigilar les intervencions en monuments i excavacions, per la qual cosa dictaminava i denunciava les obres il·legals. També eren les responsables de la protecció i intervenció de les exportacions il·lícites. Aquestes venien a complementar la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, fundada el 1752 per Ferran VI, i reflectien l'aparició d'una nova mentalitat caracteritzada per la coexistència de la noció de propietat privada, que provenia del pensament burgès, i el sentiment de patrimoni cultural col·lectiu, fruit de l'esperit de la Revolució Francesa, el neoclassicisme i com a mirall de la formació dels creixents estats nacionals. Per la seva part, la llei del 1854⁶ recordava les competències de la Comissió Central i recomanava a les províncies la necessitat de potenciar-les i de crear-ne de noves en aquells llocs on encara no s'hagués dut a terme. La prioritat de la llei pivotà al voltant de les excavacions arqueològiques, la conservació i restauració de monuments i, en darrer terme, el manteniment de museus, biblioteques i arxius.

La primera meitat del segle XIX és el moment en què també es creen, a d'altres països europeus, diverses institucions encaminades a la protecció patrimonial. A França, el 1830 es nombra un inspector general de museus que va acompanyar el 1837 per l'aparició de la Comissió de Monuments Històrics; el 1835 a Bèlgica s'instaura la Comissió Reial dels Monuments i Llocs; i el 1841 es funda a la Gran Bretanya el Comitè per als monuments. Ara bé, aquesta primera tímida operació va tenir uns resultats acceptables? Diversos estudis sobre el tema arriben a la conclusió que la seva tasca fou relativament rellevant, ja que frenà l'espoli i perquè introduïren la idea de la necessitat de preservar el patrimoni cultural i artístic entre els sectors mitjans, alts i fins i tot baixos de la societat navarra. Tot i això, encara no hi ha estudis que clarifiquin la pèrdua real del nombre i valor dels objectes mobles i immobles cremats, destruïts, robats, saquejats, etc., però tot apunta al fet que la incapacitat de l'Estat espanyol a fer acomplir la llei, conseqüència de la insuficiència de mitjans i personal, en van fer la tònica més comuna. També hem de tenir en compte que la

6. "Real Orden de 16 de Noviembre de 1854", *Gaceta de Madrid*, 685, 17 de novembre de 1854.

inestabilitat política, econòmica i social propicià una acceleració en el nombre de robatoris i saqueigs. Recordem que la història del segle XIX espanyol és plena d'invasions i conflictes armats, des de la invasió del Francès passant pels tres aixecaments carlins, l'entrada dels 100.000 fills de Sant Lluís, els pronunciaments liberals i moderats, el sexenni democràtic fins a les desamortitzacions que trencaren amb l'esquema medieval de propietat, domini i control econòmic, social i cultural. Aquesta és, almenys, la impressió que es donà a la Comissió de Monuments Històrics i Artístics de Vitòria el 1867 quan s'afirmava que: "al desaparecer las Comunidades religiosas de nuestra España, en medio del fragor de una lucha encarnizada y fratricida, causóse, á no dudarlo, gran quebranto á nuestras riquezas artísticas. (...) Al salir de sus conventos de una manera en general violenta, dejaban abandonados mil tesoros del arte."⁷

Aquesta comissió s'havia creat l'any 1836, sota els auspicis d'alguns laics defensors de la riquesa patrimonial del catolicisme espanyol, i tenia com a finalitat recuperar els objectes perduts durant els diversos enfrontaments armats. La primera Junta o Comissió estigué instal·lada a Àlaba. Observem com funcionava: "Corría entonces justamente el período mas crítico y encarnizado de la guerra civil: nuestros celosos predecesores en estos puestos, pusieron no obstante gran diligencia para recoger los libros y cuadros de los conventos convertidos en cuarteles, almacenándolos en la casa de D. Valentín de Verástegui. Pobres, y de las órdenes mendicantes en general, eran los conventos de este país, y no sobrados los objetos artísticos que encerraban. Aún así, es muy presumible desaparecieron algunos lienzos y libros, en medio de la confusión y trasbordos ó mudanzas de aquellos días, y en momentos en que el principal pensamiento de todos se cifraba en la defensa de sus vidas y haciendas."⁸ Tanmateix, la Comissió realitzà excavacions arqueològiques i projectaren un museu que s'inauguraria cap a 1869. Estava formada per polítics, historiadors, arquitectes i canonges, situació que propicià que les obres artístiques albergades fossin tant d'origen laic com eclesiàstic. Aquest exemple no constitueix una excepció, però tampoc no era la regla general.

La situació, però, no era totalment nova. Anteriorment a les lleis desamortitzadores de Madoz i Mendizábal, la guerra contra el Francès també havia esdevingut un focus de continus robatoris i actuacions d'espoliació. Com a exemples, cal destacar la figura de Frederic Quilliet, comerciant francès afincat a Cadis i dedicat al comerç d'objectes de luxe, que fou la persona encarregada d'inventariar i recollir obres d'art espanyoles. El botí serví com a regal de Josep Bonaparte al seu germà Napoleó (LASSO DE LA VEGA 1933). La llista numèrica del nombre exacte i el valor de les obres exposades encara és desconegut, tot i que alguns historiadors calculen en 200 les obres d'art endutes pels exèrcits francesos (HEMPEL 1961).

7. Sesión extraordinaria de la Comisión de Monumentos históricos y artísticos bajo la presidencia del Señor Gobernador de la Provincia, Vitoria, Imprenta de los hijos de Mantineli, abril de 1867, pp. 6-7.

8. Sesión extraordinaria..., pp. 8-9.

La formació de la col·lecció artística de Wellington, que posteriorment donaria lloc a l'Apsley House de Londres (MACARRÓN 1995), també tingué el seu origen en la recerca espoliadora dels invasors. La febre col·leccionista a nivell internacional, de finals del segle XVIII i principis del XIX, materialitzada en el colonialisme i el pillatge a gran escala de països com Gran Bretanya, Alemanya o França, venien a complementar la situació. A casa nostra la Guerra de la Independència probablement tingué repercussions molt negatives (MARTÍNEZ BLANCO 1997). Això és el que pot deduir-se d'un recull d'anotacions de la parròquia aragonesa de Fonç, ubicada a la diòcesi de Lleida, que afirmava com l'entrada de les tropes franceses "violentó y desparramó las urnas y huesos de las reliquias".⁹ Les conseqüències no foren majors, ja que algunes de les cases nobiliàries locals, com els Moner i els Ric de Fonç, van salvaguardar en els seus habitatges algunes relíquies i retaules.

Un exemple semblant són els esforços de la Societat Arqueològica Tarraconense i la Comissió de Monuments Artístics i Arqueològics de la província de Tarragona. Creada el 1844, sota el protectorat de la Diputació de Tarragona, estava formada per l'arquebisbe de la diòcesi, el governador civil, el governador militar i l'alcalde de la capital. Tot i que la seva finalitat era el manteniment de qualsevol obra artística, la reconstrucció del ruïnós monestir de Poblet centrà gran part dels seus esforços.¹⁰ Amb el suport de l'Academia de las Buenas Letras de Barcelona, des de l'any 1845, insistiren en la reclamació de diners a l'Estat central per a la seva conservació i vigilància després d'ésser arrasat pels conflictes nacionals. Unes reduïdes partides pressupostàries, els anys 1855 i 1884, facilitaren l'inici d'algunes petites obres d'urgència. El que quedava patent era la inactivitat de Madrid per a gestionar i crear una política cultural moderna i eficaç.

Inestabilitat política i primer intent d'aliança entre l'Estat i l'Església per a la recuperació patrimonial

Durant la segona meitat del segle XIX, l'Estat central intentaria dur a terme tot un seguit d'operacions encaminades a catalogar i protegir el patrimoni cultural, així com a la creació de museus. A partir de la dècada dels seixanta apareixen, per exemple, tot un seguit de publicacions, com la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, el *Museo Español de Antigüedades* i la *Revista de Bellas Artes e Histórico-Arqueológica*, que reflectien una major sensibilitat de les institucions públiques i de la societat cap al patrimoni històric i artístic. A finals de 1865¹¹ un nou decret reformava les comissions

9. Archivo Parroquial de Fonç, Índice de los documentos y libros del Archivo Parroquial de Fonç, 1921.

10. *Boletín Arqueológico: Organo de la Sociedad Arqueológica Tarraconense y de la Comisión de Monumentos Artísticos y Arqueológicos de la provincia de Tarragona*, 1 i 2, gener-abril de 1901.

11. Reglamento de las Comisiones Provinciales de Monumentos Históricos y Artísticos aprobado por S. M. en 24 de noviembre de 1865, Madrid, Imprenta de Manuel Tello, 1866.

provincials i en variava l'estructura interna, amb què es limitava el poder polític a favor de l'acadèmic i el científic (HERNÁNDEZ i FRUTOS 1998).

El 7 de gener de 1868 Mariano Puiglat, bisbe de Lleida, publicava una carta que havia rebut del ministre de Foment. S'hi anunciava la creació d'un museu arqueològic nacional amb seu a Madrid. Per primer cop, l'Estat central era conscient que les guerres i la conflictivitat social duïen a una creixent pèrdua del patrimoni cultural i acceptava la inactivitat de les comissions provincials i de les reials acadèmies. Entre altres coses deia: "tampoco ignora V.S. que nuestras guerras y vicisitudes sociales, (...) han traído (...) el empobrecimiento, el deterioro, la ruina de no pocas Bibliotecas y archivos, la pérdida de multitud de objetos que podrían formar ricos Museos. El desaliento, la negligencia, quizá la sórdida codicia contribuyeron en días azarosos á la desgracia de que los tesoros de nuestra historia y de nuestras antigüedades fueran sucesivamente pasando á extrañas naciones... (...) A pesar de tan dolorosa incuria todavía existen restos venerables que es preciso recoger y conservar..."¹² La iniciativa partia de la reina, que veia en les peces artístiques una manera d'ensenyar la història del país, especialment a les classes més baixes i analfabetes de la societat. El més sorprenent és que la reina i l'Estat demanaven l'ajut de l'Església per tal de poder inventariar i enviar al museu central els objectes i les peces més valuoses. El bisbe i la diòcesi passaven a ésser, doncs, un dels punts essencials en l'articulació de la política patrimonial. Les funcions assignades als bisbes eren les següents:

a) Utilitzar la seva autoritat moral per a evitar l'exportació de tot objecte arqueològic útil per a la història nacional i local,

b) inventariar i catalogar els objectes de cada parròquia,

c) enviar els resultats al museu central, per tal de crear un Catálogo de las Colecciones del Museo Arqueológico Nacional i, en darrer terme

d) facilitar qualsevol objecte parroquial que no s'utilitzés.

Puiglat respon afirmativament a la petició ministerial i informà les esglésies i capelles de la diòcesi de la seva nova funció, alhora que els ordenava que li remetessin una relació dels objectes que hi albergaven.

Uns mesos després, concretament el 20 de març de 1868, rebia una carta del Ministerio de Gracia y Justicia on se li demanava que falcités les dades relatives a les biblioteques existents a la seva diòcesi. Immediatament, Puiglat informava les esglésies i els establiments literaris de la circular, i els pregava que li enviessin el nombre i les classes de llibres i còdexs que posseïen. Els resultats els desconeixem, però l'inici de la revolució i el Sexenni democràtic, la tercera guerra carlina, l'augment de la conflictivitat social i els problemes institucionals entre Madrid i el Vaticà probablement en facilitaren la irrealització. En el cas concret de la

diòcesi lleidatana, els efectes de la tercera guerra carlina, la forta inestabilitat i conflictivitat al carrer, la mort del bisbe i la situació vacant de la seu ponentina afavoriren la paràlisi de les ordenances estatals (SOLÉ 1991).

Fins l'any 1876, la seu de Lleida romandria vacant. Aquell any arribaria Tomás Costa i Fornaguera com a nou bisbe, i hi romandria fins al 1890. Aleshores passaria a ocupar la màxima posició a l'arquebisbat de Tarragona. Creiem que la conflictivitat existent en moltes ciutats i pobles catalans dificultà la realització de les tasques iniciades pels seus antecessors. Això és, almenys, el que va succeir a ponent. Els robatoris de joies, creus, vasos, copons i relíquies eren a l'ordre del dia, i Tomás els dedicà diverses circulars on condemnava tals actes considerant-los com a fets vandàlics, d'escandalosa profanació que únicament perseguïen incrementar la debilitat de la fe i els catòlics.¹³ El 2 d'agost de 1880, per exemple, publicava una circular on recordava al clergat de la diòcesi la prohibició de vendre béns de l'Església sense la corresponent autorització eclesiàstica.¹⁴ Els seus efectes devien ser mínims quan set anys després publicava una nova circular en la qual afirmava tenir proves que tots els capellans d'aquell bisbat tenien coneixement de la postura vaticana i diocesana respecte a aquella temàtica. Tot i això: "en nuestros días se ha desarrollado una afición por adquirir objetos artísticos antiguos, y pasan con frecuencia por las parroquias comisionados con el objeto de comprar cosas de arte haciendo de ellas su negocio".¹⁵ Per tant, recorda que les peces i l'art estan destinats al culte i que la seva alienació quedava totalment prohibida.

En canvi, en altres zones com Barcelona, l'acció de la jerarquia eclesiàstica no es reduïa a publicar circulars, sinó que anava més enllà amb la creació d'un museu arqueològic diocesà. El 20 de març de 1879, tres professors del seminari de Barcelona es dirigien al bisbe per demanar-li la formació d'un museu diocesà perquè: "los jóvenes escolares, que se preparan para el sacerdocio podrán aprender prácticamente y con presencia del objeto."¹⁶ El bisbe també accedia perquè el professorat del seminari pogués recollir tots els objectes artístics que estiguessin en perill de desaparició.

13. Entre les més interessants hi destaquem la dedicada al robatori de l'església parroquial de Barbuñales (BOEL, circular núm. 7, 475, 15 abril 1886, pp. 80-82) hi ha la de Corbins, Alcolea de Cinca, Sant Llorenç i Fonz (BOEL, abril 1887, pp. 73-74).

14. Circular núm. 18 sobre enajenación de objetos artísticos, BOEL, 1879-1880, p. 436. Una circular semblant publicava el 17 de gener de 1879 el governador de Barcelona, Leandro Pérez, en què demanava a les institucions eclesiàstiques de la jerarquia barcelonina i a la societat la prohibició de vendre i exposar dibuixos, litografies, gravats, estampes, medalles, emblemes... sense el previ permís. La circular també informava i recordava que el no-seguiment podia ésser penat per l'article 203 del Codi Penal Espanyol. Reproduït a BOEL, núm. 329, 15 febrer 1879, pp. 46-47.

15. Circular núm. 4 previniendo no se enajenen los objetos de las Iglesias, BOEL, 1887-1888, pp. 25-26.

16. Arxiu Episcopal de Barcelona, sèrie Seminari Conciliar, 11, XVIII-XIX.

12. *Boletín Oficial Eclesiástico de la Diócesis de Lérida*, circular núm. 88, 14 gener 1868, p. 19.

La iniciativa particular i laica constituí un altra manera de pal·liar la desprotecció jurídica. Barcelona serà l'escenari on apareixeran, durant la segona meitat del segle XIX i principis del XX, un gran nombre de museus: Museu de Pintures de l'Acadèmia de Belles Arts, el Museu d'Antiguitats de Joan Cortada, el Museu Artístic, el Museu d'Antiguitats etc. El punt en comú de tots ells serà recollir i albergar tots els elements materials i artístics que puguin contribuir a il·lustrar la història de Catalunya. Exemplificació de la funció d'aquests museus és l'exposició artística de l'Acadèmia de Belles Arts de Barcelona l'any 1867. Organitzada pel marquès d'Alfarràs i Andrés de Ferran, amb el suport del bisbe Puiglat de Lleida, pretenien difondre l'art d'èpoques pretèrites. Aparentment, però, l'objectiu era: "nuestra industria necesita sacudir el yugo que le impone la moda extranjera, adquiriendo originalidad con el estudio de las obras de otras edades y de aquellos artesanos que con los principios fijos, con mas sentimiento que medios mecánicos de producción, se elevaron á la categoria de artistas."¹⁷ La finalitat de l'esdeveniment pretenia aportar noves idees per a la indústria, i així frenar les modes europees. Ara bé, si tenim en compte el títol de l'exposició ("Exposición Retrospectiva de obras de Escultura, de Pintura y Artes Suntuarias"), els objectes que finalment s'exposaren (un gran nombre d'obres provinents de diverses diòcesis catalanes) i que demanaren el suport eclesiàstic, tot fa pensar que realment l'exposició volia ser una manera de frenar els moviments anticlericals.

Davant de la inexistència d'un codi legal a nivell estatal i de la inoperativitat a gran part del territori espanyol de les prerrogatives nacionals, les organitzacions civils i els bisbes passaren a ocupar un lloc privilegiat en una primera acció encaminada cap a la protecció del patrimoni històric i cultural. Ara bé, en algunes ocasions els bisbes també foren els responsables de la venda de patrimoni. L'estiu de 1885, Màlaga va patir uns forts terratrèmols que afectaren gran part de la ciutat. Aleshores, el bisbe creà una Junta Diocesana de Socorros per tal de buscar recursos econòmics amb els quals pal·liar els efectes del desastre, i donà tres quadres per a sortejar-los. Aquests eren la *Sagrada Familia* de A. del Sarto, *San Pedro* del Españaletto i la *Virgen de los Dolores* de Divino Morales. No constituïen peces de gran valor artístic, però posava en relleu el paper i la sensibilitat d'alguns prelats davant l'art. Després de diverses pròrrogues del sorteig, finalment no s'arribà a celebrar mai.¹⁸

En conclusió, la inactivitat de l'Estat va ser contrastada per l'acció de laics i eclesiàstics. Una acció dèbil i amb repercussions limitades a causa de les problemàtiques socials i polítiques que caracteritzaren tot el segle XIX i a la inoperativitat de l'aparell estatal per a la gestió eficaç dels recursos.

Desenvolupament patrimonial a finals del segle XIX i principis del XX: protecció, incorporació als museus i regeneracionisme social

Durant el segle XIX, però, el catolicisme en l'àmbit internacional tendirà a perdre poder i influència sobre la societat per dues qüestions bàsiques:

a) La formació i consolidació dels estats nacionals tendirà a ser proporcional al descens del poder i influència d'altres grups com l'Església.

b) L'aparició de nous corrents intel·lectuals i culturals (socialisme, anarquisme...) diferents als catòlics, l'indiferentisme religiós, l'anticlericalisme i la no-adeguació del catolicisme als nous temps.

Era necessari, doncs, regenerar l'esperit i la moralitat dels pobles. La protecció del patrimoni eclesiàstic seria un dels punts essencials d'alguns bisbes per a arribar a tal finalitat.

Hi ha la tendència general, de gran part dels historiadors, a identificar el procés de creació de museus i inici de catalogació de l'art i el patrimoni cultural eclesiàstic a finals del segle XIX, bé com a conseqüència de l'ambient cultural de la Renaixença arreu del país (FERNÁNDEZ 1997) o bé fruit, en el cas de Morgades, de la influència de l'exposició universal de Barcelona de 1888 i la utilització de l'art i el regionalisme com a noves vies per a la recristianització de la societat. En altres paraules, Josep Morgades va ser un home capaç d'unir la recuperació religiosa i la restauració arquitectònica del país. Les repercussions de tots aquests processos incidiren en el desvetllament d'un entusiasme per la col·lecció i protecció d'obres d'art i per l'arqueologia. Gràcies al fervor provocat per les seccions artística i arqueològica de l'exposició universal de 1888, al cap d'uns anys aparegué a la capital catalana una Junta Mixta de Museus i Belles Arts (1902) que culminaria amb la Junta de Museus de Barcelona l'any 1907. Nosaltres no negarem pas aquestes obvietats, però sí que hi afegirem que la manifesta inactivitat estatal, el paper jugat per alguns prelats catalans, els creixents robatoris en les parròquies i la política cultural iniciada des dels anys vuitanta pel papa Lleó XIII facilitaren un increment de l'interès cap a la protecció del patrimoni eclesiàstic català.

La inactivitat estatal

La Restauració, iniciada l'any 1876, encetà un període de certa tranquil·litat i estabilitat política materialitzada amb l'alternança al poder entre moderats i liberals. Una pau que es trencaria amb les contínues sublevacions de les darreres restes insulars de l'imperialisme espanyol, durant la dècada dels noranta, fins a la culminació de la guerra contra els nord-americans l'any 1898 i la conseqüent pèrdua de Cuba. Els problemes econòmics, financers i socials que el conflicte armat ocasionà a la vida política estatal, dificultaren la represa d'actuacions patrimonials proteccionistes. També s'han de tenir en compte els problemes interns, especialment les dificultats de l'Estat espanyol per a consolidar-se i poder realitzar polítiques adaptades a la realitat. L'organització fiscal de l'Estat continuava el seu procés de centralització i millora de les capacitats de la hisenda

17. "Exposición Retrospectiva de obras de Escultura, de Pintura y Artes Suntuarias en Barcelona", BOEL, 62, 24 abril 1867, pp. 216-219.

18. Pot resseguir-se als BOEL dels anys 1885 i 1886, a les pàgines: 98-99, 126 i 172-173.

pública, però aquest era reduït en comparació als ingressos, inversions i producció de béns d'altres països europeus. L'Administració tenia greus dèficits infraestructurals, de material i de personal (FUENTES 1990, CANALES 1986). Per contra, es tendí a burocratitzar-lo introduint l'àrea militar i l'organització eclesiàstica com a substituïts. Les possibles reformes que l'Estat va voler impulsar en l'Administració van veure's frenades per aquests dos grups, i va desembocar en un gran nombre de problemes durant la Segona República. Un altre dels problemes és l'àmplia autonomia de l'administració local enfront del centre (GALLEGO 1991). El sistema administratiu i polític funcionava com una relació d'intercanvi entre les elits polítiques del centre i les locals, pel qual aquelles rebien suport polític i aquestes controlaven l'administració local (BELTRÁN 1975). Com a conseqüència de tot això assistim a l'existència d'un estat nacional en vies de consolidació, amb àmplies incapacitats per transformar la societat (PÉREZ LEDESMA 1993, MARTÍNEZ 1993, CRUZ 1993).

Els efectes reals poden apreciar-se en l'obertura de l'exposició del segon certamen artístic de la casa i editorial Blanco y Negro l'any 1900, dos anys després del desastre colonial. Per començar, cal incidir en el fet que les exposicions eren el resultat d'un procés de recerca, neteja i catalogació d'obres artístiques, sobretot pictòriques, i que la iniciativa en la majoria dels casos era privada. Després de les presentacions protocol·làries Luca de Tena, director de la revista madrilenya *Blanco y Negro*, donava la paraula a García Alix, ministre d'Instrucció Pública y Bellas Artes. Entre altres coses aquest agraïa la iniciativa particular, que servia com a bandera d'Espanya de cara a l'exterior i com a element de cohesió nacional quan s'emfasitzaven els artistes i fets tan gloriosos de la història espanyola. Tanmateix, afirmava que: "no son por desdicha, las circunstancias actuales las más lisonjeras para que el Estado cumpla su gran misión de proteger el arte; por eso cuando la iniciativa individual lo realiza con tanta fortuna, tanta constancia y tanto desinterés como BLANCO Y NEGRO, el Estado (...) debe apresurarse á hacer acto de presencia en estas solemnidades, para que nuestro aplauso sirva de estímulo á los artistas que á ellas concurren, y de apoyo moral á sus patrióticos iniciadores..."¹⁹ Quedava clar, en les pròpies paraules del ministre, la incapacitat fàctica de seguir polítiques serioses i efectives. Acompanyant aquest acte, l'1 de juny del 1900 un reial decret obligava a realitzar un inventari general dels monuments històrics d'Espanya que tenia per objectiu enumerar la quantitat de monuments i objectes artístics destruïts per les guerres que sacsejaren l'Espanya vuitcentista. El territori nacional fou dividit en tres zones: Castella i Lleó, Andalusia i Extremadura i la Corona d'Aragó i Navarra. L'estudi estava dirigit pel Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes tot i que el materialitzarien els membres de la Reial Acadèmia d'Història i Real Academia de Bellas Artes de San Fernando. L'estudi cobria diversos camps com l'arxivística, les biblioteques i l'arqueologia. Les bones intencions, però, no impossibilitaren que l'anàlisi fos parcial²⁰ i que, un cop més, les activitats de caire cultural quedessin relegades en un segon pla.

La defensa catòlica del patrimoni històric i cultural: el cas del bisbe Meseguer de Lleida

L'Estat començava a consolidar-se en alguns camps excepte en el cultural en què la iniciativa continuaria tenint-la la jerarquia eclesiàstica espanyola i, especialment, la catalana. Aquesta afirmació pot resseguir-se a la diòcesi lleidatana. Certs canvis semblen preveure's en l'arribada, l'any 1890, del bisbe Meseguer a la capital del ponent català. En una de les primeres pastorals que publicava²¹ anunciava la necessitat de perfeccionar els mitjans d'acció dels catòlics i la de donar suport a la cultura i les belles lletres com a mètodes per a fer-se present en la societat; és a dir, com una de les directrius que encapçalarien la seva política de regeneració social. Una de les primeres actuacions del nou prelat va ser una llarga visita pastoral per la diòcesi, en què observà el ruïnós estat material de gran part de les parròquies, annexos i ermites. Aproximadament un 80% de les parròquies de la diòcesi necessitaven algun tipus de reparació. Aquestes anaven des de la reconstrucció de campanars fins a la reparació de teulats. S'ha de tenir en compte que durant llargs períodes de temps no s'havien dut a terme reconstruccions, i que part del bisbat havia patit les conseqüències devastadores de la tercera guerra carlina. Amb únicament deu anys, i utilitzant el suport econòmic de part dels terratinents de Lleida, com els senyors Gomar de las Infantas, Simón Pontí... (dos dels principals caps visibles de l'integrisme lleidatà), n'endegà la reconstrucció, tasca que l'ha fet passar a la història com el bisbe obrer (ABADAL 1952).

L'esforç encapçalat per Meseguer tingué una certa rellevància i uns bons efectes sobre la diòcesi lleidatana. L'any 1902, per exemple, feia una relació²² de l'estat en què havien quedat les esglésies de la diòcesi, i els resultats eren molt satisfactoris. Les actuacions del prelat seguien amb la finalització de l'emblemàtica parròquia de Sant Joan, la restauració arquitectònica del centre parroquial de Sant Pere i la construcció del nou seminari (MESEGUER 1894 a) el qual constitueix un dels símbols del procés regenerador del prelat ponentí. Ara bé, no únicament les reconstruccions serviren com a element de recristianització. També s'aprofità la consagració i la inauguració de les parròquies per a realitzar festes i actes multitudinaris, que s'utilitzaren com a elements de mobilització de les masses catòliques.²³ Un bon exemple pot ser la consagració del

21. BOEL, 592, 28 mayo 1890, pp. 507-509.

22. BOEL, 31, 15 diciembre 1902, pp. 454-456; o bé al *Diario de Lérida* amb la mateixa data.

23. La mobilització de les masses cristianes i l'acció popular que això suposà constitueixen una de les directrius al voltant de la qual gira la realització de la tesi doctoral que estem duent a terme. La consagració d'esglésies i parròquies conjuntament amb la demanda de diners i la inauguració de nous centres catòlics afavoriren una tipologia de mobilització popular caracteritzada, d'una banda, per constituir un element de força i poder davant l'Estat central i, d'altra banda, pretenia reduir la creixent indiferència religiosa que les visites pastorals atribueixen a les poblacions de la diòcesi lleidatana. En el cas concret del ponent català, cal tenir en compte el rellevant paper dut a terme per Manel Roger de Llúria, des del carlisme catalanista, i d'en Luis de Cuenca i de Pessino, des de l'integrisme regionalista, reforçant l'activitat d'acció popular encapçalada per Meseguer.

19. "Apertura de la Exposición de nuestro Segundo Certámen Artístico", *Blanco y Negro*, 482, 28 juliol 1900.

20. *Diario de Lérida*, 30 març 1902, 6013.

nou temple parroquial de les Borges Blanques. Tots els habitants van abillar-se amb els millors vestits i van cobrir el poble de símbols religiosos. Van participar-hi totes les institucions civils i eclesiàstiques del lloc així com els clergues de la Floresta, Puiggròs, Torregrossa i Aspa. La rebuda del bisbe i el posterior trasllat fins a l'església constitueix un dels punts culminants de l'acte. L'element important és que el poble quedés eclipsat davant dels actes religiosos, fet que s'aconseguí si tenim en compte les paraules del corresponsal del *Diario de Lérida* quan afirmava que: "el recibimiento que á S.S. se dispensó fue digno de un pueblo católico... (...) y á buen seguro que no se borrará su recuerdo tan facilmente de la memoria de cuantos lo presenciarnos."²⁴ Una mobilització que era una prova de la força cristiana i una manera de contrarestar els moviments i les actuacions que altres grups socials, com els socialistes, estaven duent a terme. En certa manera, era una demostració de força i poder davant l'Estat, és a dir, era una mobilització política davant del creixent poder de l'Estat (FIGUEROLA 1999).

Unes actuacions que també estava duent a terme Morgades amb la restauració de Ripoll. Conjuntament amb Montserrat, el bisbe de Vic i Solsona cercava la regeneració catòlica de la societat mitjançant el regionalisme; en canvi, Messeguer sempre seguí una postura ambigua enfront del creixent catalanisme. El seu objectiu també era el regeneracionisme, però els mètodes que utilitzà foren la recuperació de l'acció dels fidels catòlics mitjançant romeries, aplecs, manifestacions públiques i el retorn d'antigues festes catòliques (MESEGUER 1894b), la neteja material del bisbat i la presentació, a través de nous i majestuosos edificis (MESEGUER 1895), d'una nova Església més moderna, forta i amb caràcter (FIGUEROLA 1991a, 1991b) i 1994). L'inici, l'any 1895, de les restauracions dels monestirs de Sant Pere de Camprodon i de Santa Maria de Pedralbes (ESCUADERO 1988) complementaven una actitud positiva sobre la necessitat de vetllar per l'art de l'Església catalana.

Com es pot observar, la recuperació d'obres medievals i la construcció de nous edificis, amb certs elements d'estil neogòtic, són les notes predominants. I és que realment a Espanya, com a la resta de l'Europa catòlica, hi ha una clara tendència a mirar cap a l'època medieval. L'església necessita regenerar-se i tornar a captar les masses socials. Quina millor opció que triar elements amb reminiscències medievals, una època en què el catolicisme triomfava i controlava tots els aspectes de la vida, la moralitat, la cultura i la ciència. L'informe sobre les restauracions realitzades per Elías Rogent al monestir de Santa Maria de Ripoll així ho manifesten. En primer lloc hi destaca la importància que aquest tingué en la lluita dels catalans contra els moriscos invasors i la defensa del catolicisme quan afirma: "Para los catalanes, Ripoll señala las aspiraciones puras y desinteresadas de un pueblo fuerte que, desprendiéndose de la tutela ultra-pirenáica, sacude el pesado yugo del César de Occidente, y busca su futura grandeza y poderío en el retroceso de los árabes á la otra parte del Ivero." En segon lloc manifesta el rellevant paper que té la restauració dels antics mones-

tir i convents que pretenen: "contribuir á la espléndida restauración de una obra que recuerde lo que fue Cataluña hace 900 años, y refleje á la vez, la importancia social que hemos alcanzado en el presente siglo..." (ROGENT 1887, 43-45).

El retorn a les antigues formes materials, que havien mostrat la cara més forta i poderosa del catolicisme, ara tornaven a l'escena pública. A més a més, constituïen un rebuig a l'arquitectura i l'art pagà. La reconstrucció de Ripoll, Montserrat, Sant Joan de les Abadesses i la finalització de la catedral de Barcelona eren l'inici d'aquestes fites. Segons cada país, l'estil neogòtic seguiria diverses tendències: mentre que països com Itàlia i Alemanya seguien les teoritzacions de Reichensperger a favor del gòtic, ja que representava un progrés respecte a l'antiga arquitectura cristiana, d'altres optaren per l'arquitectura del renaixement italià, època en què van aparèixer un gran nombre de sants (BANDMANN 1988). Els seguidors de la primera tendència restauraren, entre d'altres, les voltes de les catedrals de Worms, Magúncia i Frankfurt. Estratègies semblants van ser encarregades a la Comission des Monuments Historiques francesa per a la restauració de la Santa Capella de Notre-Dame de París així com les catedrals d'Amiens, Chartres, Reims i l'abadia de Saint-Denis.

El teòric desvetllament de la protecció patrimonialista també s'estengué cap al camp de la restauració arquitectònica dels emblemàtics edificis del passat. Els postulats defensats pel francès Eugène Viollet le Duc i el britànic John Ruskin en representaren les dues visions més significatives. El projecte restaurador del primer es basà en la recerca de l'edifici original, refent-lo tal com era, buscant la perfecció formal de l'edifici tenint en compte les seves característiques arquitectòniques. Això suposava endevinar les parts desaparegudes a partir d'aquelles que es conservaven. Les pròpies paraules de Le Duc ho clarifiquen: "és necessària una discreció religiosa, una renúncia completa a tota idea personal, i en els problemes nous, quan s'hagin d'afegir noves parts encara que no hagin existit mai, és precís situar-se en el lloc de l'arquitecte originari i suposar quina cosa faria ell si tornés al món i tingués davant de si el mateix problema" (VIOUET LE DUC 1976). Per tant, pretenia, en les seves restauracions, la recerca de la forma originària, completar allò que no s'acabà en el seu temps i fins i tot incloure elements que mai estigueren projectats. Per contra, Ruskin valorava el caràcter artesanal i l'autenticitat estètica i moral de l'edat mitjana, especialment del gòtic (RUSKIN 1988). Era contrari a la restauració d'estil, i creia que el valor real d'un edifici no es trobava en la riquesa dels seus materials ni en la bellesa de la seva arquitectura, sinó en la seva historicitat. Defensava l'acceptació de la vellesa dels monuments, inclinant-se per l'autenticitat de les fàbriques i superfícies, sense restauracions falsificadores. Proclamava, en primer lloc, la conservació preventiva, en segon lloc, la consolidadora i, en darrer terme, la mort digna del monument.

Quins d'aquests dos postulats teòrics se seguien en les diverses restauracions dutes a terme en el territori català? No ho sabem. Manquen encara estudis sobre aquests processos. L'historiador Jordi Figuerola, en la seva tesi doctoral i en alguns articles, s'atura a analitzar els esforços econòmics del bisbe Morgades en l'obtenció

24. *Diario de Lérida*, 277, 28 setembre 1894, p. 2.

de diners per a la reconstrucció de Montserrat (FIGUEROLA 1994a) i de Ripoll (FIGUEROLA 1994b), deixant de banda els aspectes estilístics, artístics i de restauració d'aquests béns culturals. Una petita idea podem tenir-la a partir dels escrits de N. Font. Desconeixem l'origen, procedència, formació i professió d'aquest interessant personatge que es dedicà a escriure múltiples articles en la revista de caire integrista²⁵ *Lo Missatger del Sagrat Cor de Jesús*, centrats en els processos més adequats per a la restauració dels diversos béns mobles i immobles religiosos. Per a Font les esglésies no són, com moltes altres antiguitats, senzills retalls d'una època.²⁶ Van tenir i tenen una funció social. Per això, la seva reparació té dos problemes: les restauracions han de respectar l'obra del passat o intentar acostar-s'hi tant com sigui possible. Restaurar suposa reparar les parts degradades i reconstruir les parts enrunades. Ara bé, els canvis han d'ésser ben estudiats, convé que tots els materials que faltin siguin reemplaçats per materials de la mateixa naturalesa, de la mateixa forma i segons els procediments emprats primitivament. La seva materialització havia de seguir diversos passos: les parets d'esglésies, catedrals i ermites no havien d'emblanquinar-se perquè "aquestes pedres noves son mudes, no poden dirnos res",²⁷ les pintures murals s'havien de recolorar en aquelles parts que no existien, imitant el to i l'estil de les que encara subsistien, els vitralls, abans de desmuntar-los, s'havien de calcar i numerar-ne els trossos i, en darrer terme, en els retaules era precís unir les parts fragmentades utilitzant aigua i oli de llinosa.

Un segon punt important en la protecció del patrimoni eclesiàstic català serien les inauguracions de museus episcopals. Les seus episcopals conservaven un ric patrimoni administrat per titulars jurídics propis (ordes religiosos, capítols catedralicis, parròquies...) que van decidir obrir al públic. Els primers i els més rics sorgiren a la zona catalana. El capdavanter Museo Diocesano de Tarragona, inaugurat el 1869, va ser-ne l'impulsor tot i les seves limitacions com a conseqüència de les mancances estructurals del país. El seguiren el Museu Episcopal de Vic (1891) i el Museum Archaeologicum Diocesenum de Solsona (1896). Entre ambdós també hi havia el museu arqueològic de la diòcesi lleidatana. Una de les fites importants que s'han de tenir en compte durant els quinze anys que Meseguer ocupà la seu lleidatana, va ser la inauguració, l'any 1893, del Museu Diocesà. Aquesta era, sens subte, una iniciativa particular còpia de la seguida pocs anys abans pel bisbe Morgades de Vic, però també era la conseqüència de la política vaticana i del gran nombre de robatoris que caracteritzarien gran part del darrer terç del segle XIX al ponent català.

El 1893, el bisbe Josep Meseguer inaugurava el Museu Diocesà. Un dels propòsits era "ampliar la enseñanza que se da en la clase de arqueología Cristiana, estableciendo un Museo Católico, donde pienso reunir los objetos artísticos que puede haber...".²⁸ L'arqueologia cristiana i el museu esdevien temàtiques amb les quals els alumnes del seminari podien apreciar i distingir els objectes de mèrit dels que no. En altres paraules, aquests tenien la possibilitat d'estudiar i valorar el patrimoni eclesiàstic com a font de coneixement i de simbolisme religiós. Aquesta acció, que podia semblar banal, tindria importants i positives repercussions sobre els futurs capellans de la diòcesi lleidatana i catalana. Aquestes mateixes prerrogatives eren exposades, uns anys després, per N. Font. Interessen les reflexions d'aquest personatge ja que esdevindria, des del nostre punt de vista, un dels primers teòrics en la protecció del patrimoni històric catòlic català. El seu punt de partida arrencava de dues proposicions derivades de l'observació de la realitat. D'una banda, s'adonava que ja havien desaparegut gran part dels objectes artístics pretèrits, record de la civilització cristiana i, d'altra banda, les disposicions dels bisbes catalans de prohibir la venda i el canvi d'objectes antics no eren suficient per a la protecció del patrimoni catòlic català. Dues eren les causes que havien provocat aquella situació. En primer lloc, era fruit de les conseqüències del procés revolucionari vuitcentista que provocava que es construïssin noves esglésies, però que no es recuperessin les velles. En segon lloc, la manca de formació dels capellans, que els portava a estar molt més ocupats per l'ànima que no pas per les coses materials. Això feia que Font es preguntés: "¿Cóm pot procurar un rector la conservación y guard cuydadora de un objeto qualsevol, si no coneix son valor, encara mes, si creu que no té cap importancia per ésser de la velluria, com havém sentit a dir a mes de quatre en les nostres excursions?"²⁹ La seva resolució hauria de materialitzar-se millorant el sistema pedagògic ofert als seminaristes, és a dir, fundant una càtedra d'arqueologia en cada seminari amb la finalitat d'instruir els capellans. El propi Font inicià la publicació de diversos articles relacionats amb l'arqueologia sagrada, amb la pretensió de "explicar com han evolucionat aquests detalls artístics per que si algun rector se veu obligat á desmontar algun altar per l'estil, sápigá á que atendrés en lo referent á la troballa de les reliquies improduint la llur profanació".³⁰ La manca de formació dels capellans era quelcom lògic, i per a trobar-hi l'origen és necessari remuntar-se a les desamortitzacions i als aldarulls desenvolupats durant tota la primera meitat del XIX. La inestabilitat política, econòmica i social del país provocà, en primer terme, el tancament

25. En aquesta publicació hi escriuran també alguns dels representants més característics de l'integrisme catòlic català com Fèlix Sardà, Gaietà Soler i en Luis de Cuenca i Pessino.

26. FONT, N., "Restaurar les esglésies", *Lo Missatger del Sagrat Cor de Jesús*, 71, octubre 1898, 278-279.

27. FONT, N., "Restaurar les esglésies II: les fàbriques", *Lo Missatger del Sagrat Cor de Jesús*, 72, novembre 1898, 304-307. La resta de proposicions per a la restauració dels béns eclesiàstics els resumeix en l'article "Restaurar les esglésies III: pintures, vidrieres, tapisos i retaules", *Lo Missatger del Sagrat Cor de Jesús*, 73, desembre 1898, 325-327.

28. Copiador de Oficios, octubre 1892-novembre 1894, fol. 52 i 53, extret de PUIG i SANCHÍS, Isidre, "El museu Diocesà de Lleida, un recorregut històric", a DD.AA., *Museu Diocesà de Lleida: 1893-1993. Catàleg exposició Pulchra*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1993, pp. 23-29.

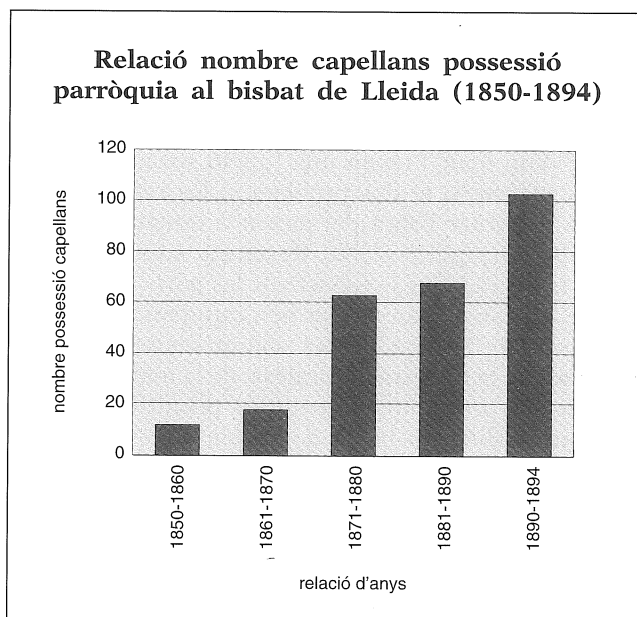
29. FONT, N., "Notes d'Arqueologia Religiosa", *Lo Missatger del Sagrat Cor de Jesús*, 62, 1898, 23.

30. FONT, N., "Notes d'Arqueologia Religiosa II: l'altar", *Lo Missatger del Sagrat Cor de Jesús*, 63, febrer 1898, 48-50.

de molts seminaris, especialment en aquelles zones en què el grau de conflictivitat social era més alt. En segon terme, la pèrdua de poder dels propis bisbes en les seves diòcesis, prova d'això era la sublevació de pobles aïllats, cosa que provocà que no es poguessin dur a terme les visites pastorals; i, a més, molts capellans, desobeint les ordres oficials, s'aliaven amb el carlisme armat, fets que fomentarien i agreujarien el descontrol de l'actitud personal i professional dels capellans.

El Concordat entre la Santa Seu i l'Estat Espanyol l'any 1851, donaria als bisbats uns punts de llibertat i suport, a partir dels quals reiniciar el control sobre els capellans i intentar recristianitzar la societat. Aquestes afirmacions poden comprovar-se amb l'arribada, a la seu ilerdenca, del nou bisbe Pedro Cirilo Uriz de Labayru (1850-1860). Dos seran els esforços que caracteritzaran el seu pontificat: potenciació de l'actitud i la pràctica religiosa dels capellans i millora del seminari conciliar. Cirilo s'adonà que el descontrol dels quadres més baixos del bisbat havia de dominar-se i que era necessari augmentar el nombre de seminaristes per tal d'ocupar el gran nombre de parròquies, especialment les rurals, que havien quedat sense ocupants com a conseqüència de les guerres civils i les epidèmies. Aquesta necessitat propicià que durant bastants anys, els plans d'estudis realitzats pels seminaristes siguin parcials i sense una verificació completa de si aquests estaven preparats o no per a ocupar els llocs als quals estaven destinats. El bisbe Uriz era conscient d'aquest fet, i així ho manifestava en les diverses cartes dedicades a la reina³¹ i als capellans;³² però era pitjor això que deixar buits i desatesos els centres parroquials. La manca de dades per al bisbat de Lleida impedeix verificar aquestes hipòtesis, però sí que podem contrastar-les amb les xifres ofertes per a altres zones. A la diòcesi de Vitòria, per exemple, la majoria dels capellans amb un major nombre d'anys són, precisament, els que posseeixen un menor grau d'estudis, bàsicament carreres *breves* i *latas* (ZORRILLA 1988). Seguint els paràmetres exposats, sí que podem trobar indicis que demostren que succeïa el mateix a la diòcesi ilerdenca, si tenim en compte que fins a l'arribada del bisbe Meseguer³³ l'any 1890, no es modernitzen completament i plenament els plans d'estudi i el propi edifici del seminari, actual seu central de la Universitat de Lleida.

El següent quadre vol reflectir com, fins als anys noranta, encara moltes parròquies de la diòcesi de Lleida eren regentades per individus que estudiaren amb els antics plans d'estudi, dels quals fèiem referència anteriorment. El gràfic mostra tres realitats ben diferents.

Font: elaboració pròpia.

En primer lloc cal destacar que, tot i ser minoritaris, encara hi ha un reduït nombre de capellans que deriven dels antics plans d'estudis de les dècades dels cinquanta i els seixanta. La situació formativa milloraria en els anys vuitanta, quan el nombre de capellans és més alt; i, en darrer terme, l'arribada i les reformes de Meseguer connoten un gran nombre de nous seminaristes que ocupen antigues parròquies fins aleshores encara abandonades, una nova fornada de pastors teòricament més formats i amb un major grau de sensibilització cap als aspectes culturals.

Seguim, però, amb el que dèiem anteriorment. L'entrada d'obres al Museu Diocesà es feia de diferents formes: amb donatius, regals al bisbe, obres en dipòsit i obres que ell mateix portava de les visites pastorals. Per exemple, en la visita a la parròquia de Fonç, ajudat per un dels grans propietaris del poble, el Sr. Barón de Valdeolivos, s'endugué cap al museu unes divuit relíquies del braç de sant Blai les quals havien estat portades des de Roma anys enrere.³⁴

Dos anys després de la inauguració, Meseguer publicava una nova carta pastoral dedicada al patrimoni eclesiàstic. Aquesta començava dient que el Museu era "el pequeño esfuerzo que hemos hecho para cooperar á los elevados fines de nuestro Santísimo Padre, fundando un modesto Museo en el Seminario Diocesano".³⁵ La funció del museu anava més enllà de la purament educativa. Els esforços del prelat no tendien cap al fet que el museu es convertís en un panteó de restes, més o menys destrossades, on es deterioressin, ni tampoc

31. Representación que dirige a la Reina el Ilmo. Sr. Obispo de Lérida, Lleida, Imprenta Corominas, 1855.

32. Carta Pastoral. Prevenciones para el ejercicio de la cura práctica espiritual, Lleida, Imprenta Corominas, 1856 i Exhortación del Obispo de Lérida a los párrocos y demas eclesiásticos de su diócesis, Lleida, Imprenta Corominas, 1850.

33. Per a unes primeres reflexions sobre el paper i l'actuació del bisbe José Meseguer a Lleida vegeu CLOSA SALINAS, Francesc, "Elit rural, catolicisme i control social al ponent català a les darreries del segle XIX i principis del XX", en premsa a les actes de les Terceres Jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local als Països Catalans: control social i quotidianitat, 4-5 i 6 de novembre de 1999 a Alguairer organitzades pel patronat Josep Lladonosa i Pujol i la Universitat de Lleida.

34. Archivo Parroquial de Fonç, Índice de los documentos y libros del Archivo Parroquial de Fonç, 1921.

35. BOEL, 17, 26 agost 1895, pp. 315-321.

no es pretenia desposseir, confiscar ni usurpar a les esglésies cap objecte necessari per al culte diví. Catòlics civils, d'una banda, i els prelats, de l'altra, establirien punts particulars però també en comú per tal d'intentar protegir el patrimoni històric i cultural catòlic espanyol i català. Els esforços serien molts i els resultats encara estan per a apreciar-se sobre el terreny.

La política vaticana de Lleó XIII

El pontificat de Lleó XIII serà un dels moments en què es dugui a terme un increment en la protecció de les belles arts. Els camps en què aquesta tasca es desenvoluparia serien diversos, tot i que se centraria en salvaguardar les restes de les antigues civilitzacions, promoure el cultiu de les ciències i protegir la impremta i les biblioteques. El Pontífex desitjava que les arts: "contribuyan al esclarecimiento de la historia eclesiástica y secular, bien convencido de que la Religión ha de salir, como siempre, inmaculada de todo tipo de investigaciones."³⁶ Per tant, era una manera de contrarestar els avenços que altres disciplines, com per exemple l'arqueologia, estaven duent a terme, i que podien ficar en dubte l'explicació i la interpretació del món que tradicionalment havia monopolitzat i controlat l'Església catòlica. Estudiar el passat significava analitzar les societats pretèrites, les civilitzacions anteriors a través, especialment, de les seves produccions literàries i artístiques. Ara bé, de totes les societats i civilitzacions? Doncs sí. El papa anterior, Pius IX, havia centrat la seva tasca en la protecció de l'art dels segles xvii i xviii. En canvi, Lleó XIII intentarà salvaguardar les restes materials i literàries de les civilitzacions europees i asiàtiques sense ficar-hi limitacions cronològiques. En les més antigues hi cercarà indicis i verificacions de catolicisme abans de l'aparició de Jesucrist. En les més modernes, especialment a partir de l'Imperi Romà, voldrà consolidar l'imperant paper del cristianisme com a cohesionador dels romans, conversió dels pobles bàrbars i com a protector, transmissor i dinamitzador de la cultura i l'art durant tota l'edat mitjana. Això suposava conservar, catalogar, ordenar i potenciar les investigacions dels arxius, les biblioteques, els museus, els edificis emblemàtics i les excavacions arqueològiques. Es perseguia justificar "científicament" el paper decisiu de l'Església en la història de l'occident europeu des de temps bíblics, per tal de contrarestar els atacs des d'altres vessants intepretatius de la història, l'evolució humana i social, la concepció del món... i com a punt a partir del qual poder justificar la regeneració catòlica de la societat. L'estudi i recerca de les actuacions i la correspondència de l'Acadèmia Pontifícia d'Arqueologia encara està per fer, i crec que pot aportar elements interessants per tal d'entendre la gestió i el paper real d'aquesta sobre les diòcesis catalanes, els objectius que es perseguïen, quanta gent la conformaven... Tenim l'objectiu i la intenció de realitzar properament aquesta tasca, mentrestant podem intuir, predeterminar i estructurar la recerca mitjançant les següents aportacions.

36. "León XIII y las artes", *Diario de Lérida*, núm. 4533, 1 juliol 1897, p. 1. Conclusions semblants poden trobar-se a: "León XIII y el arte", *Diario de Lérida*, 2712, 4 octubre 1894, pp. 1-2.

L'any 1894, el diari catòlic de caire catòlicointegrista *Diario de Lérida* publicava en portada una carta de Lleó XIII al cardenal Oreglia, bisbe de Porto i de Santa Rufina i protector de l'Acadèmia Pontifícia d'Arqueologia, sobre la necessitat de protegir els estudis arqueològics. S'hi feia un curt recorregut per la mort de personatges com Carlos Luis Visconti, Hilario Alibrandi i Juan Bautista de Rosi, els quals havien ajudat i potenciat la protecció del patrimoni cultural eclesiàstic. El Papa, posteriorment, reafirmava la seva voluntat de seguir amb la política cultural que l'havia caracteritzat des dels inicis del seu mandat. Així, l'any 1884, havia inaugurat la primera biblioteca del Vaticà sota les ordres d'Isidro Carini.

Els dos punts vitals d'aquesta política pivotaven en la catalogació i musealització de l'art cristià i en la potenciació de l'arqueologia sagrada, ja que: "resulta á todos de gran utilidad, puesto que ha servido para la composición de la historia del Cristianismo y la defensa de los dogmas de la Iglesia contra los ataques de los temerarios."³⁷ L'art i l'arqueologia cristiana servien com a elements de veneració dels símbols religiosos i també per a omplir la necessitat del culte catòlic. Pocs anys després es publicava una altra carta que el pontífex remetia al cardenal Parochi, nou president de la Comissió d'Arqueologia Sagrada. Li donava el seu ple suport, la benedicció apostòlica i l'incitava a incrementar el nombre d'excavacions i publicacions.³⁸ Les actuacions d'aquesta comissió tingueren un dels seus punts culminants amb les excavacions a la basílica romana dels màrtirs Joan i Pau. L'objectiu era trobar indicis que permetessin resseguir com va escampar-se i difondre's el cristianisme per l'imperi romà abans del segle iv dC. La troballa, per part del pare Germano (cap de les excavacions) d'una tomba d'ambdós màrtirs així com d'una extraordinària casa cristiana sota les restes d'època romana presentaven indicis de la difusió seguida en els anys immediats a la mort de Jesucrist. Amb l'arqueologia es pretenia buscar elements i indicis que consolidessin les Sagrades Escripures i que servissin com a arguments contra aquells arqueòlegs que treien a la llum novetats que qüestionaven la història del cristianisme. I és que l'art i l'arqueologia sacra sempre han tingut una clara influència sobre les societats pretèrites, eren demostracions de la grandiositat de l'Església i servien com a elements de cohesió i mobilització dels fidels. El catolicisme havia apadrinat i finançat rellevants artistes com Miquel Àngel, Fra Angélico i un llarg etc. i el nombre d'obres artístiques de l'Església eren innombrables i mostra de la seva grandiositat. A més a més, n'emanava una actitud pedagògica, ja que era utilitzada per a alligonar fins i tot els pobles "más oscuros e ignorantes."³⁹ Aquesta actitud també va veure's reforçada pels intents del pontífex en la conservació de l'art, especialment en l'inici de la restauració

37. *Diario de Lérida*, 2774, 18 desembre 1894; o bé al BOEL, 17, 26 agost 1895, pp. 313-314.

38. BOEL, 8, 30 març 1897, pp. 135-136.

39. En dos articles apareguts al *Diario de Lérida* el 1891 sota el títol de "La Iglesia, las letras y las artes", es manifestava la importància de l'Església al llarg de la història com a creadora d'art, la funcionalitat que tenia i la clara voluntat vaticana de protegir-la. *Diario de Lérida*, 4533, 1891.

dels frescos de Pinturichio, al Vaticà, els quals constituïen un dels conjunts pictòrics més interessants de tot Itàlia. La finalització de les obres, que van iniciar-se el 1894, es perpetuaren fins al juny de 1897 i constituïren un dels emblemes de la biografia proteccionista de Lleó XIII. Altres activitats importants foren la catalogació dels llibres de les sales de Borjas de Roma i la restauració del quadre *Santa Caterina d'Alexandria*, juntament amb la d'un retrat d'Alexandre VI.

Mentrestant, a Espanya personatges aïllats i associacions intentaven salvaguardar les restes materials del passat. Fem referència, per exemple, al lleonès Juan López Castrillón, sacerdot que encaminà la seva acció a la recerca, protecció, coneixement i classificació de tot tipus d'objectes artístics, arqueològics i numismàtics. Els congressos catòlics nacionals, que van convertir-se en el punt de referència de la regeneració social, van centrar-se en qüestions com la caritat o l'associacionisme catòlic, i deixaren en un llunyà segon lloc els aspectes patrimonials.

Les conclusions del Congrés de Lugo de 1896 dedicaren la seva tercera secció a la litúrgia, l'art i la història. El que sorprèn és que el primer i darrer tema no es van arribar a tractar, mentre que les conclusions del segon es limitaren a demanar la potenciació de la pintura, l'escultura, l'arquitectura i la música com a mitjà per a agumentar la devoció al Santíssim Sagrament. Alhora, es recomanava impulsar les catedres d'arqueologia i estètica en els seminaris i els cercles obrers, però no s'especificava amb quina metodologia ni els mecanismes amb què podien dur-se a terme. Tampoc no hi havia la intenció d'arribar a algun tipus d'acord amb l'Estat espanyol per tal de salvaguardar el patrimoni cultural de l'Església catòlica a Espanya.⁴⁰

Sota els auspicis de la política vaticana van aparèixer revistes com el *Boletín de la Asociación Artístico Arqueológica de Barcelona*. Entre els seus objectius destacaven la conservació i restauració dels monuments i objectes de caràcter artístic, és a dir, "recoger la cultura que distinguió a nuestros antepasados y con cuyos ejemplares puede hoy con facilidad emprenderse y llevar a buen término la historia de nuestro arte regional coincidiendo con la formación de nuestra nacionalidad gloriosa."⁴¹ Els resultats regeneradors que es perseguien coincidien amb els del Vaticà. Ara bé, la utilització del regionalisme quedava patent quan es classificaren els objectes a salvaguardar: aquells que inspiraven gran devoció als creients, els que eren d'un mateix període cristià i els que són catalans. Des de la revista *Lo Missatger del Sagrat Cor de Jesús*, un dels òrgans escrits del catolicisme integrista de caire regionalista de finals del XIX i principis del XX, també s'impulsà l'estudi i la conscienciació sobre la necessitat de protegir el patrimoni eclesiàstic. Cal destacar-hi el rellevant paper jugat pel prevere Josep Gudiol, amb la publicació de múltiples articles titulats "Nocions d'Arqueologia Sagrada Catalana" que pretenien esbrinar les veritables arrels de l'arqueologia sagrada dels catalans. Gudiol, conser-

vador del Museu Diocesà de Vic entre els anys 1896 i 1931, partia de la idea que: "si pels monuments que ha deixat la història es coneixen els distintius dels pobles, i la Ciència Arqueològica estudia aquells, ha de procurar-se que les obres destinades a mostrar la manera d'ésser de les diferents agrupacions humanes ho facin evitant (...) la confusió i simplificant la tasca als qui dirigeixen els primers passos a l'estudi del passat. (...) Tant de bó que amb aquest estudi pogués fer-se augmentar l'estimació a les joies amb que la religió ornà a Catalunya" (GUDIOL 1902). Aquestes paraules mostraven la indispensable necessitat, segons Gudiol, d'analitzar i conservar el passat dels catalans. És una mostra que aquesta no és igual ni homogènia a la desenvolupada a la resta d'Espanya. L'objectiu final seria demostrar la personalitat de la terra catalana i de la gent que l'habita.

En el cas concret de la diòcesi lleidatana, la utilització del regionalisme serà una estratègia que entre els catòlics únicament utilitzaran, a finals del segle XIX i principis del XX, els carlins i els integristes. Luis de Cuenca i de Pessino⁴² n'és un bon exemple amb la publicació de diversos llibres encaminats a donar a conèixer i denunciar la necessitat de protegir el patrimoni cultural català (CUENCA 1906). L'any 1903, dugé a terme un discurs que tenia com a fita la recollida de diners per a la reconstrucció del monestir de Sant Cugat del Vallès (CUENCA 1903). La tesi que Cuenca defensava es basava en demanar a les institucions públiques la necessitat de protegir i salvaguardar monestirs com els de Poblet, Santes Creus i San Cugat, ja que constituïen elements preciosos, clau i monumentals de la grandesa de Catalunya. Les següents paraules connoten el ruïnós estat d'alguns emblemàtics edificis religiosos: "sobre ses parets y mitg enfonsades torres se posa el murisech y ab sos xisclats durant la fosca semble acriminar als nous vándols que aytals joyes furtaren á la patria" (CUENCA 1903, 14).

Ell considerava que la recristianització de la societat havia de dur-se a terme potenciant el regionalisme i el retorn a l'època medieval. Això suposava mostrar, des de totes les perspectives i punts de vista, els diferents elements que caracteritzaren l'etapa més gloriosa de la Catalunya medieval, és a dir, el cristianisme i les Corts catalanes. Un punt essencial per mostrar-ho havia d'ésser ensenyar la grandiositat d'aquella etapa històrica mitjançant les seves restes materials. D'aquesta manera, coincidia amb la formulació teòrica i la praxis realitzades pel bisbe Morgades.

42. Luis de Cuenca i de Pessino és una de les figures més importants i, al mateix temps, més desconegudes de l'integrisme català. En aquest moment també estem centrant part de la nostra recerca a esbrinar el seu ideari i les seves aportacions a la mobilització dels fidels. A tall d'exemple, va ser president de l'Acadèmia de la Juventud Catòlica de Barcelona, iniciador, organitzador i president de l'exposició agrícola, minera i industrial de Tremp (1892), president i fundador del Sindicato Agrícola de la Comarca de Tremp y Pallars, president de l'organització integrista catalana, secretari general de la Diputació Foral Catalana de la Comunió Catòlico-monàrquica, propietari i director de tres diaris i articulista en diversos rotatius catalans. Vegeu també: ARMENGOL SEGÚ, Josep, *L'Ajuntament de Tremp entre 1868 i 1931: continuïtat electoral i predomini republicà*, tesi de llicenciatura inèdita, 1993.

40. "Conclusiones aprobadas por el Segundo Congreso Eucarístico Nacional celebrado en Lugo en agosto de 1896", BOEL, 1897, pp. 80-83.

41. *Boletín de la Asociación Artístico Arqueológica de Barcelona*, 42, gener 1895, pp. 126-130.

En canvi, el bisbe Josep Meseguer sempre prendria, davant del regionalisme, una postura ambigua. Quines causes propiciaren aquesta situació? Creiem que les causes poden ser quatre:

a) La llunyania dels grans centres catòlics regionalistes com Vic, Ripoll i Montserrat, situació agreujada amb la inexistència d'una xarxa infraestructural que els unís.

b) La composició de la pròpia diòcesi. Cal tenir en compte que aleshores la majoria de les diòcesis catalanes es trobaven en territori català; en canvi, la lleidatana concorria sobre territori aragonès (amb pobles de les províncies de Lleida, Osca i Saragossa), d'on es proveïa de personal per a ocupar càrrecs de capellà en diverses parròquies.⁴³

diferenciador de la burgesia, un grup social, el darrer, que segueix i es comporta com els castellans ja que és la moda de l'elit vuitcentista. Jordi Solé Tura, diferenciant-se d'ambdues postures, creu que el catalanisme va aparèixer en ambdues classes socials (SOLÉ TURA 1976).

Tots aquests historiadors destaquen l'obrerisme o la burgesia com els iniciadors del regionalisme. Al ponent català aquestes dues classes van ser gairebé inexistents, comparades amb les de la costa barcelonina i les valls fluvials del Llobregat, i van arribar posteriorment, fet que en dificultaria l'arrelament i la difusió.

d) La inexistència d'un substrat cultural anterior que fos l'arrel d'on sorgís un moviment semblant, per exemple, al vigatà.

Nombre de parròquies de la diòcesi de Lleida i la seva ubicació a les províncies de Lleida i Osca i nombre d'ànimes⁴⁴

Arxiprestat	Nre. parr. Lleida	Nre. ànimes	Nre. parr. Osca	Nre. ànimes
Mayor	26	46.943		
Àger	13	8.771		
Almenar	12	10.977		
Artesa de Segre	8	4.436		
Berbegal			16	10.117
les Borges Blanques	13	13.919		
Fraga			14	22.721
la Granadella	13	12.608		
Montsó			19	19.648
el Pont de Suert	14	3.727	2	333
Roda			13	3.199
Santaliestra			12	2.793
Sopeira	6	1.749	8	2.831
Tamarit			19	22.213
Tolva	5	1.781	10	3.306
Vilaller	8	2.474	6	2.103
Total	118	107.385	119	89.264

Font: elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial Eclesiástico de la Diócesis de Lérida*, 1894-1895.

La postura espanyolista o bé indiferent de gran part dels seus habitants frenà l'expansió catalanista.

c) L'exclusió dels grans centres de desenvolupament econòmics i industrials. La discussió sobre on i quan aparegué el catalanisme és una problemàtica característica de la historiografia catalana des de mitjan anys seixanta. Les dues escoles bàsiques estan representades, d'una banda, per Pierre Vilar i Josep Fontana i, de l'altra, per Josep Termes i Ernest Lluch. Els primers consideren que el catalanisme va originar-se entre la classe burgesa, com una manera de contrarestar la política econòmica i proteccionista dirigida des de Madrid i que anava contra els interessos dels industrials catalans. En canvi, per a Termes i Lluch l'origen ha de cercar-se entre l'obrerisme com a element

Tot i això, s'han de destacar personatges aïllats, com l'anteriorment citat Luis de Cuenca i de Pessino. Cap del partit Integrista a Catalunya i casat amb la senyora de Sullà, una de les grans propietàries de la conca de Tremp, utilitzà el regionalisme, el catolicisme i una forta actitud antiestatal per tal d'accedir al Govern de Madrid com a diputat provincial, fet que mai pogué dur a terme.

Cal destacar que, tot i la iniciativa dels prelats, la seva acció no devia arribar a tots els aspectes del patrimoni. La seva funció principal era salvaguardar els pròpiament religiosos o que pertanyien a l'Església, però la resta en quedaven al marge. Això va produir que diverses associacions laiques també dediquessin part dels seus esforços a la recuperació i protecció patrimonial. Entre les iniciatives particulars cal destacar la d'associacions com el Círculo Católico de Lérida. La seva secció artística, dirigida per José Plana y Castillo, inaugurava l'any 1887 una exposició artística que rebia la felicitació de les institucions públiques locals i provincials així com de la jerarquia diocesana. La comissió organitzadora la conformaven coneguts i

43. A finals del segle XIX la diòcesi de Lleida tenia un total de 237 parròquies dividides en setze arxiprestats. D'aquestes, 118 parròquies estaven en territori català (49'78%), mentre que 119 no ho estaven (50'21%).

44. Un ànima correspon a una persona major de dotze anys d'edat.

poderosos contribuyentes com Gomar de las Infantas,⁴⁵ Jaques i Mestre. Obres d'artistes lleidatans i de col·leccions particulars eren les grans temàtiques exposades, que pretenien: "contribuir á dar luz á nuestra historia patria y á demostrarnos las grandezas de nuestra ciudad en otros tiempos."⁴⁶ Les obres exposades no ens interessaven, però sí les funcions de l'associació. D'una banda, potenciar l'art i els artistes locals i, de l'altra, recollir aquelles obres pictòriques en perill de perdre's. En principi, els béns immobles quedaven al marge, i la recollida de quadres es feia sota pretextos col·leccionistes. Fins i tot periòdics com el *Diario de Lérida* van fer-se ressò de la destrucció de l'art català. L'any 1894 el *Diario de Lérida*, en portada a una columna, denunciava el deficient estat de l'església parroquial d'Agramunt (comarca de l'Urgell).⁴⁷ Originària del segle XIII, la consideraven com una de les peces medievals excepcionals conjuntament amb Poblet i Sant Cugat. El seu estat, però, era ruïnós. Les guerres civils que havien assolat l'Espanya vuitcentista i l'acció atmosfèrica n'eren les causes. Per això el diari, com a portaveu de la religió, la història i l'art, demanava a grups com el Centro Excursionista de Cataluña i al propi Ajuntament del poble que dediquessin esforços per al seu manteniment. Curiosament, però, les demandes no eren ni a les institucions públiques ni a l'Estat. Únicament es volia consolidar materialment l'edifici o fàbrica, però no hi havia una visió global de la problemàtica real, és a dir no existien de lleis de defensa del patrimoni cultural, ni polítiques i partides pressupostàries encaminades a tal finalitat.

Un fet molt semblant succeïa amb la Seu Vella de Lleida. Considerada com un dels millors exemples de temple hispànic de l'edat mitjana, a finals del segle XIX el seu estat era penós, fet que denunciava un cop més el *Diario de Lérida*. Aquest demanava la restauració de l'edifici per tal d'ajudar a la regeneració catòlica de la societat. La Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos⁴⁸ i les reials acadèmies de la Historia i de Bellas Artes feia anys que en perseguïen, sense èxit, la recuperació. Per això, encoratjaven a les institucions provincials a crear una Junta per a anar a Madrid i obligar a l'estat central a ajudar-les. Quan la fita s'aconseguís: "aquel día; que será el primero del

renacimiento y de la gloria y de la libertad de Lérida, habrás realizado el bellissimo ensueño del inolvidable patricio Roca y Florejachs, que terminó su áurea Monografía de la Seo Ilerdense con las siguientes esculturales frases: También el Arte recibió poder de Dios."⁴⁹ Art, església, pàtria i regeneració eren elements interconnectats i complementaris.

El creixent nombre de robatoris en els centres parroquials

Una de les funcions essencials que tenien els recent creats museus episcopals o diocesans era intentar pal·liar la creixent onada de robatoris i saqueigs que presidia la vida quotidiana d'algunes zones d'Espanya. Meseguer, en una carta publicada l'agost de 1895, es feia ressò d'aquestes accions i també aprofitava la carta pastoral per denunciar públicament la inoperativitat de l'Estat liberal i d'alguns alcaldes que, segons ell, protegien els lladres, i també per demanar als capellans que l'ajudessin a perseguir-los i a dur a terme l'obra de la restauració moral. Desconeixem el nombre exacte de robatoris, però probablement devia ésser molt alt si tenim en compte el gran nombre de notícies aparegudes en la premsa catalana. Una primera aproximació ens la donen els dotze robatoris per ara comptabilitzats que es van produir únicament a la diòcesi de Lleida durant el període 1890-1900. Generalment, es produïen en poblacions allunyades de la capital com Fraga, Fonz, Alcolea de Cinca (els tres situats a la província d'Ossa) o Sarroca. La situació arribà a ser tan greu que el 1892 Meseguer publicà diverses circulars. Considerava els robatoris com a sacrílegs i n'indicava com a causes el valor econòmic de les peces i el seguiment, per part d'alguns ciutadans, de clares polítiques anticatòliques. Aprofitava l'ocasió per recriminar, un cop més, la mala actuació dels cossos i de les forces de seguretat de l'Estat, especialment la Guàrdia Civil. En la majoria dels casos, els objectes robats no eren mai recuperats. En altres ocasions, els lladres eren detinguts. La nit del 28 al 29 de juny de 1888, per exemple, la parròquia de Fonz era assaltada. Les llànties de l'altar major, les de Sant Miquel i un gran nombre d'objectes d'or i plata eren alienats. Els delinqüents van ser detinguts, però l'estat del botí era tal que no es va poder utilitzar ni per al culte.⁵⁰ En la citada carta, Meseguer avisava els rectors que prenguessin majors precaucions i portessin a terme una major vigilància. Així, per exemple, afirmava: "(...) todos los señores párrocos y encargados de cualquier iglesia sin excepción, reconozcan y examinen detenidamente todas las puertas y cerraduras de las iglesias, anejos y santuarios, principiando por la del Sagrario y urnas de Reliquias, y acabando por la de la calle"; fins i tot precisava, arribant a un cert extremisme, que si era necessari: "hagan

45. Moltes d'aquestes famílies de caire nobiliari participarien posteriorment en d'altres exposicions. El propi Mariano de Gomar esdevindria un dels puntals, conjuntament amb el bisbe de la diòcesi lleidatana i d'altres membres destacats de l'integrisme catòlic de la ciutat com Ignasi Simón Pontí, Joan Lavaquial o Marià Jaques, de l'exposició d'artistes lleidatans de l'any 1912. Els senyors Pontí i Gomar formarien part del comitè de redacció del diari de caire integrista *El Diario de Lérida* que començaria a publicar-se a mitjan anys vuitanta. Per a més referències sobre l'exposició vegeu VELASCO, Alberto, "Exposició d'artistes lleidatans de 1912", *ARTS*, 14, març 2000, 44-49.

46. *Diario de Lérida*.

47. "Una obra de arte", *Diario de Lérida*, 19 desembre 1894, 2775, pp. 1-2.

48. Aquestes afirmacions poden resseguir-se al fons Pleyan de l'Arxiu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, on hi ha dipositats els reglaments, actes (1868-1969), correspondència (1846-1905) i comptes (1869-1877) de la citada comissió.

49. "Carta de Alcolea (nuestra joya artística de la Seo Ilerdense)", *Diario de Lérida*, 3232, p. 2.

50. Archivo Parroquial de Fonz, Cofradías: Libro 10, comptes de la Cofradía del Santo Sacramento.

renovar, componer, reforzar poderosamente si es necesario (...) todos los rincones de la Iglesia.”⁵¹ Uns anys després, concretament el 1898, publicava al *Butlletí Oficial de la Diòcesi* una nova circular relacionada amb la venda d'objectes artístics.⁵² Els punts que s'hi emfasitzaven eren els següents:

a) Prohibició de vendre qualsevol objecte artístic sense prèvia aprovació del prelat.

b) Voluntat de seguir els mandats papals de protecció de l'art catòlic.

c) Potenciació del museu com a mètode per a salvaguardar l'art diocesà.

Per tant, no es pretenia destruir res, sinó edificar, baixant al terreny material, i restaurar la moralitat cristiana. En altres paraules, tot aquest procés servia generosament “para el bien espiritual de todos.”⁵³ Un camí que fins i tot va tenir el suport dels carlins, els quals, en diverses ocasions, manifestaren l'aprovació de les iniciatives del prelat i participaren en algunes d'elles.⁵⁴

Conclusions

En el conjunt de la cultura catalana vuitcentista, els eclesiàstics van tenir un gran paper en la protecció del patrimoni cultural català, especialment l'eclesiàstic. Tant els centres de cultura eclesiàstica com algunes personalitats aïllades van dirigir una bona part de la recerca històrica i arqueològica del país. Una arqueologia i una defensa del patrimoni cultural català entès com una barreja d'història, arqueologia monumental, història de l'art, recuperació d'edificis, construcció de nous, col·leccionisme, creació de museus i, en definitiva, recristianització de la societat.

Fins a la llei de 1911 i els concordats entre l'Estat espanyol i el Vaticà durant la dècada dels anys vint, el patrimoni cultural i artístic eclesiàstic català i espanyol va trobar-se en un procés de total desprotecció que en va possibilitar la degradació. Un patrimoni que havia estat poderosament espoliat en les diverses desamortitzacions i guerres que sacsejaren l'Espanya vuitcentista. Al darrer terç, però, del segle XIX, s'inicià un procés de regeneració social que intentaria acabar amb els

enfrontaments i les lluites entre les diverses branques que defensaren el catolicisme. Un dels nous camps d'actuació se centrà en la recuperació del ric patrimoni eclesiàstic, en l'augment de les excavacions arqueològiques, en la realització dels primers inventaris d'objectes i en la creació d'espais museístics on exposar-los. Estimulats des de la Santa Seu, fent front al creixent nombre de robatoris d'objectes eclesiàstics, els bisbes catalans iniciaren un procés d'inventari, classificació i conservació de les diverses i disperses obres que, anteriorment a 1851, havien estat en les mans de les congregacions, ordes, col·legiates... dels bisbats. A més a més, crearen diverses càtedres d'arqueologia sagrada, imitant aquella que Lleó XIII havia inaugurat a Roma. Engegaren la reconstrucció i, en darrer terme, el salvament d'antics monestirs i centres de pelegrinatge com Montserrat, Ripoll, Sant Cugat del Vallès i Poblet. Una tasca que molts cops tindria el seu origen i desenvolupament en la iniciativa civil. El punt final s'establiria amb els museus episcopals. La protecció i els museus se centraren en els edificis i objectes concrets i individuals, especialment els d'època medieval, ja que la seva única finalitat era buscar el valor simbòlic que havien tingut com a mostra de la grandiositat passada de l'Església catalana, la possibilitat de retornar-hi i com a exemplificació d'unitat cristiana. Les obres d'art i la cultura van ésser utilitzades com una possibilitat de manifestar tot un seguit de valors i normes que no podien aprendre's d'una altra manera. D'aquesta forma es convertia en un mètode o manera d'aparició i de representació d'idees formades en el si d'una comunitat. Les obres d'art aportaven un rellevant material d'informació, tant precís com qualsevol altre, quan es tractava d'esbrinar com havien actuat els homes en el passat, cristianament, i com això havia de reflectir-se en el present. En darrer terme, el substrat que es perseguia era articular la regeneració social utilitzant l'art com a mecanisme de control i de mobilització social.

Francesc Closa i Salinas

Universitat de Lleida. Departament d'Història,

Secció Història Contemporània.

Plaça Víctor Siurana, 1 - 25003 Lleida

51. BOEL, Circular con motivo de robos sacrílegos, 16, 30 juliol 1892, pp. 287-290. Alguns diaris catòlics com l'*Almogàver* (de tendència carlista) i el *Diario de Lérida* també protagonitzaren algunes editorials denunciant aquestes activitats. Per exemple, el *Diario de Lérida*, any 1887, sobre el robatori de l'església de Santa Teresa apuntava: “es pues preciso que la policia haga algo para prevenir robos sacrílegos posteriores, pues ya es demasiado lo que esta pasando”, 458, 1887.

52. “Circular sobre la venta de objetos de las iglesias”, BOEL, 3, 30 juliol 1898, pp. 43-46.

53. “Utilidad del Museo Fundado en el Seminario”, BOEL, 1897, pp. 119-120.

54. “La Sociedad sin Dios”, *El Almogàver Leridano: diario católico carlista*, 576, 21 febrer 1894.

Bibliografía

ABADAL 1952

Luis G. Abadal, "Del episcopologio leridano. El Ilmo. y Rdm. Dr. José Meseguer y Costa, Obispo y obrero. La construcción del Seminario Conciliar y la creación del Museo Diocesano", *Ciudad*, III, 34-35.

ADÁN 1997

Gema E. Adán Álvarez, "La comisión de Monumentos de Oviedo: 1844-1878: Génesis y desarrollo".

MORA I DÍAZ 1997

Gloria Mora i Margarita Díaz-Andreu (eds.), *La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la arqueología en España*, Universidad de Málaga, Málaga, 259-264.

ALEGRE 1994

Juan Manuel Alegre, *Evolución y régimen jurídico del patrimonio histórico*, Ministerio de Cultura, Madrid.

ÁLVAREZ 1975

José Luis Álvarez, "La transmisión de obras de arte", *Revista de Derecho Privado*, Madrid.

ÁLVAREZ 1989

José Luis Álvarez, *Estudios sobre el patrimonio histórico español*, Cristas, Madrid.

ANDÚJAR 1991

Francisco Andújar, *Los militares en la España del siglo XVIII. Un estudio social*, Universidad de Granada, Granada.

ARCE I OLMOS 1991

J. Arce i R. Olmos (coord.), *Historiografía de la arqueología y de la historia antigua en España (siglos XVIII-XX)*, Ministerio de Cultura, Madrid.

ARÓSTEGUI 1995

Julio Aróstegui, *La investigación histórica: teoría y método*, Crítica, Barcelona.

BALLART 1997

Josep Ballart, *El patrimonio histórico y arqueológico: valor y uso*, Ariel, Barcelona.

BANDMANN 1988

Günter Bandmann, "El arte religioso en los siglos XIX y XX", a JEDIN, Hubert (ed.), *Manual de historia de la Iglesia*, vol. VIII, Herder, Barcelona, 412-423.

BELTRÁN 1975

Miguel Beltrán, *La élite burocrática española*, Ariel, Barcelona.

BENAVIDES 1973

Domindo Benavides, *El fracaso social del catolicismo español: Arboleya Martínez, 1870-1951*, Nova Terra, Tàrraga.

BOLAÑOS 1997

María Bolaños, *Historia de los museos en España*, Ediciones Trea, Gijón.

BONET 1984

Mossén Bonet i Baldà, *L'Església catalana, de la Il·lustració a la Renaixença*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

CANALES 1986

José Manuel Canales, *La administración de la Segunda República. La organización central del Estado*, INAP, Madrid.

CÁRCEL 1975

Vicente Cárcel Ortí, "El clero durante la Revolución de 1868 y la Primera República Española", *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. 48, 149-191.

CÁRCEL 1979

V. Cárcel Ortí, *Iglesia y Revolución en España (1868-1874)*, Universidad de Navarra, Pamplona.

CÁRCEL 1982-1983

V. Cárcel Ortí, "Los obispos españoles", *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. 55-56, 107-207.

CASASÚS 1993

Josep Maria Casasús, *Periodística catalana comparada*, Pòrtic Mèdia, Barcelona.

CASTELLS 1973

José Manuel Castells, *Las asociaciones religiosas en la España contemporánea: un estudio jurídico administrativo (1767-1965)*, Taurus, Madrid.

CLOSA 1999

Francesc Closa i Salinas, "Elit rural, catolicisme i control social al ponent català a les darreries del segle XIX i principis del XX", a *Actes de les Terceres Jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local als Països Catalans: control social i quotidianitat*, en premsa.

CLOSA 1999

F. Closa Salinas, "El paper de l'Església catalana en la protecció del patrimoni a Catalunya (1876-1905)", a *Actes de les "Deuxièmes Rencontres d'Elne (France): l'Historien et l'archéologue, médiateurs du patrimoine"*, en premsa.

COMÍN 1990

Francisco Comín, "Las cuentas de la Hacienda preliberal en España. 1800-1855", *Estudios de Historia Económica*, 19, Banco de España.

COMPANY I TARRAGONA 1993

Ximo Company i Jesús Tarragona, «Funció i significació de l'art sacre», a DD.AA., *Museu Diocesà de Lleida: 1893-1993. Catàleg exposició Pulchra*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 19-22.

CORRAL I DE LA HERA 1983

C. Corral Salvador i Alberto de la Hera, "Bienes culturales e intereses religiosos en la experiencia jurídica europea: España", a DD.AA., *Beni culturali e interessi religiosi (atti del convegno di studi, Napoli 26/28 Novembre 1981)*, Jovene Editore Napoli, Nàpols, 249-290.

CRUZ 1997

Rafael Cruz, "La cultura regresa al primer plano", a CRUZ, Rafael i PÉREZ LEDESMA, Manuel (eds.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Alianza, Madrid, 13-34.

CUENCA 1903

Luis de Cuenca i de Pessino, *Discurs de en Luis de*

Cuenca y de Pessino en lo Festival del 24 de Maig de 1903 celebrat en lo Palau de Bellas Arts, per la reconstrucció del Monastir de S. Cugat del Vallés, estampa d'en Pere Bofarull, Barcelona.

CUENCA 1906

L. de Cuenca, *Historia de la Baronía y pabordato de Mur y cronología de los condes de Pallars*, Imprenta de Francisco Altés y Alabast, Barcelona.

CUENCA 1971

José Manuel Cuenca Toribio, "Aproximación al estudio del catolicismo español de fines del XIX", *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. 24, 347-365.

CUENCA 1986

J. M. Cuenca Toribio, *Sociología del episcopado español e hispanoamericano (1789-1985)*, Escudero, Córdoba.

CUENCA 1989

J. M. Cuenca, *Relaciones Iglesia-Estado en la España Contemporánea (1789-1914)*, Alhambra, Madrid.

CUENCA 1991

J. M. Cuenca, *Estudios sobre el catolicismo español contemporáneo*, Universidad de Córdoba, Córdoba.

DD.AA. 1979

Historia de la Iglesia en España: la España contemporánea, vol. V, Católica, Madrid.

DD.AA. 1993

Museu diocesà de Lleida: 1893-1993. Catàleg exposició Pulchra, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

DD.AA. 1995

Beni culturali di interesse religioso, Bolonya, Società Editrice il Mulino.

DONÉZAN 1975,

Javier María Donézan, *La desamortización de Mendizábal en Navarra*, CSIC, Madrid.

ESCORTELL 1994

Maria Escortell, *Guía-Catálogo del Museo Arqueológico de Asturias*, Principado de Asturias, Oviedo.

ESCUDERO 1988

Assumpta Escudero Ribot, *El monestir de Santa Maria de Pedralbes*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

FERNÁNDEZ 1947

Melchor Fernández Almagro, "Don Alejandro Pidal y su entrada en el gobierno de Cánovas de 1884", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 120, 230-248.

FERNÁNDEZ 1952

J. Fernández, "Museografía", *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, LVI, Madrid, 535-540.

FERNÁNDEZ 1997

Jaume Fernández, "Reclamacions de patrimoni al bisbat de Lleida. Últim episodi d'una llarga enemistat", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7, 306-310.

- FERRER 1945
M. Ferrer, *Historia del tradicionalismo español*, 2 vols., Trajano, Sevilla.
- FIGUEROLA 1991a
Jordi Figuerola, "Església, catalanisme i museus: el centenari de la fundació del museu episcopal de Vic", *L'Avenç*, 149, juny, 10-17.
- FIGUEROLA 1991b
J. Figuerola, "Montserrat, símbol religiós i nacional", *L'Avenç*, 150, juliol-agost, 70-74.
- FIGUEROLA 1994a
J. Figuerola, *El bisbe Morgades i la formació de l'Església catalana contemporània*, Abadia de Montserrat, Barcelona.
- FIGUEROLA 1994b
J. Figuerola, "Els símbols religiosos catalans i el seu cost econòmic: el cas de la restauració del Monestir de Ripoll", DD.AA. *Miscel·lània en honor del Dr. Casimir Martí*, Fundació Vives-Casajuana, Barcelona, 231-255.
- FIGUEROLA 1999
J. Figuerola, "Movimiento religioso, agitación social y movilización política", *Historia Social*, 35, 43-63.
- FONTANA 1989
Josep Fontana, "Estado y Hacienda en el despotismo ilustrado", DD.AA., *Estado, hacienda y sociedad en la historia de España*, Universidad de Valladolid, Valladolid.
- FRANCASTEL 1976
Pierre Francastel, "Arte e historia: dimensión y medida de las civilizaciones", DD.AA., *Hacia una nueva historia*, Akal, Madrid, 59-84.
- FUENTES 1990
Enrique Fuentes, *Las reformas tributarias en España*, Crítica, Barcelona.
- GALLEGO 1991
Alfredo Gallego, "España 1812, Cádiz, Estado unitario en perspectiva histórica", *Ayer*, 1.
- GONZÁLEZ i MACARRÓN 1998
Ana González i Ana María Macarrón, *La conservación y la restauración en el siglo xx*, Tecnos, Madrid.
- GUDIOL 1902
Josep Gudiol, *Nocions de Arqueologia Sagrada Catalana*, Impremta de la vídua de R. Anglada, Vic.
- GUILLAUMET 1988
Jaume Guillaumet, *La premsa a Catalunya*, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- HEMPEL 1961
I. Hempel "El despojo de obras de arte en España durante la Guerra de la Independencia", *Arte Español*, t. XXIII, tercer quadrimestre.
- HERNÁNDEZ 1994
Francisca Hernández, *Manual de Museología*, Síntesis Madrid, Síntesis.
- HERNÁNDEZ i FRUTOS 1997
Francisca Hernández i Esther de Frutos, "Arqueología y Museología: la génesis de los Museos Arqueológicos", a Gloria MORA i Margarita DÍAZ-ANDREU (eds.), *La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la arqueología en España*, Universidad de Málaga, Málaga, 141-147.
- HOBBSBAWM 1990
E. J. Hobsbawm, *Naciones y nacionalismo desde 1780*, Crítica, Barcelona.
- IGLESIAS 1998
José Manuel Iglesias Gil (ed.), *Curso sobre el patrimonio. Actas de los VII cursos monográficos sobre el patrimonio histórico. Reinosa, julio-agosto 1997*, Ayuntamiento de Reinosa/Universidad de Cantabria, Santander.
- IGUALEN 1984
Damián Igualen, *La Iglesia y su patrimonio cultural*, Madrid.
- IGUALEN 1991
Damián Igualen, *Diccionario del patrimonio cultural de la Iglesia*, Ediciones Encuentro, Madrid.
- KOCKA 1989
Jürgen Kocka, *Historia Social: concepto, desarrollo, problemas*, Alfa, Barcelona.
- LAVÍN 1997
Ana Carmen Lavín, "La labor arqueológica de las Comisiones de Monumentos. El ejemplo de la Comisión de Monumentos de Navarra", Gloria MORA i Margarita DÍAZ-ANDREU (eds.), *La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la arqueología en España*, Universidad de Málaga, Málaga, 239-248.
- LASSO DE LA VEGA 1933
M. Lasso de la Vega, *Mr. Frederic Quilliet, Comisario de Bellas Artes del Gobierno Intruso (1809-1814)*, Madrid.
- LÓPEZ GARRIDO 1982
Diego López Garrido, *La Guardia Civil y los orígenes del Estado centralista*, Crítica, Barcelona.
- MACARRÓN 1995
Ana María Macarrón Miguel, *Historia de la conservación y restauración*, Tecnos, Madrid.
- MAQUEDA 1987
Consuelo MAQUEDA, "La Restauración de Fernando VII y el reclutamiento militar", *Revista de Historia Militar*, 62, 71-92.
- MARTÍN 1978
J. J. Martín González, "Problemáticas de la desamortización en el arte español", a DD.AA., *Segundo Congreso Español de Historia del Arte*, Valladolid, 15-29.
- MORA i DÍAZ-ANDREU 1997
Gloria Mora i Margarita Díaz-Andreu (eds.), *La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la arqueología en España*, Universidad de Málaga, Málaga.

MARTÍNEZ BLANCO 1997

Antonio Martínez Blanco, "Naturaleza de los bienes del Patrimonio Cultural Eclesiástico", *Anuario de derecho Eclesiástico*, vol. XIII, 225-246.

MARTÍNEZ 1993

Gloria Martínez Dorado, "La formación del Estado y la acción colectiva en España: 1808-1845", *Historia Social*, 15, hivern, 101-116.

Museo arqueológico del Seminario de Lérida, Lleida, Imprenta Mariana, 1933.

MASSOT I MUNTANER 1973

Josep Massot i Muntaner, *Aproximació a la història religiosa de la Catalunya contemporània*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

MASSOT I MUNTANER 1975

J. Massot, *l'Església catalana al segle XIX*, Curial, Barcelona.

MATEOS 1991

Miguel Ángel Mateos Rodríguez, "Comportamientos y actitudes religiosas. El archivo de la mitra de Zamora: 1983-1914", DD.AA., *Fuentes y métodos de la Historia Local*, CSIC, Zamora, 427-441.

MESEGUER 1894a

José Meseguer Costa, *Peregrinación de España a Roma*, Imprenta Mariana, Lleida.

MESEGUER 1894b

J. Meseguer, *Recuerdo de la inauguración del nuevo Seminario Conciliar de Lérida*, Imprenta Mariana, Lleida.

MESEGUER 1895

José Meseguer, *Plan Parroquial y Aranceles del obispado de Lérida*, Imprenta Mariana, Lleida.

MONTERO 1983

Feliciano Montero, *El primer catolicismo social y la Rerum Novarum en España (1889-1902)*, CSIC, Madrid.

OYARZUN 1969

R. Oyarzun, *Historia del carlismo*, Alianza Editorial, Madrid.

PASAMAR i PEIRÓ 1991

G. Pasamar i I. Peiró, "Los orígenes de la profesionalización historiográfica española sobre Prehistoria y Antigüedad (tradiciones decimonónicas e influencias europeas)" a J. Arce i R. Olmos (coords.), *Historiografía de la Arqueología y de la Historia Antigua en España (siglos XVIII-XX)*, Ministerio de Cultura, Madrid.

PÉREZ 1957

José Luis Pérez de Castro, "Angustia espiritual del cardenal fray Zeferino", *Boletín del Instituto de Estudios Asturianos*, 10, 1956, 383-404.

PÉREZ 1990

Manuel Pérez Ledesma, *Estabilidad y conflicto social. España de los iberos al 14-D*, Nerea, Madrid.

PÉREZ 1993

M. Pérez Ledesma, "Cuando lleguen los días de la cólera (Movimientos sociales, teoría e historia)", DD.AA., *Problemas actuales de la historia. Actas de III Jornadas de Estudios Históricos*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 141-188.

PONS 1991

Anaclet Pons, *La propietat a subhasta*, Universitat de València, València.

PORTILLO 1991

José M. Portillo, *Monarquía y gobierno provincial. Poder y constitución en las Provincias Vascas (1760-1808)*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid.

PUIG 1993

Isidre Puig i Sanchís, "El Museu Diocesà de Lleida: un recorregut històric", a DD.AA., *Museu diocesà de Lleida: 1893-1993. Catàleg exposició Pulchra*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 23-29.

RAMISA 1985

Maties Ramisa, *El catalanisme conservador i la "Veu de Montserrat"*, Eumo, Vic.

RIVIÈRE 1997

Aurora Rivièrre Gómez, "Arqueólogos y Arqueología en el proceso de construcción del Estado-nacional español (1834-1868)", a Gloria MORA i Margarita DÍAZ-ANDREU (eds.), *La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la arqueología en España*, Universidad de Málaga, Málaga, 133-139.

RODRÍGUEZ 1965

J. Rodríguez, "Aportación al estudio de la historia del Occidente asturiano. El prelado D. Fernando Argüelles Miranda", *Boletín del Instituto de Estudios Asturianos*, 19, 129-145.

ROGENT 1887

Elías Rogent, *Santa María de Ripoll. Informe sobre las obras realizadas en la Basílica y las fuentes de la Restauración*, Imprenta de la viuda e hijos de J. Subirana, Barcelona.

RUEDA 1980

Germán Rueda, *La desamortización de Mendizábal en Valladolid (1836-1853)*, Institución Cultural Simancas, Valladolid.

RUÍZ 1969

David Ruiz González, "Alejandro Pidal o el posibilismo católico de la Restauración, posiciones doctrinales y práctica política", *Boletín de Estudios Asturianos*, 22, 203-221.

RUSKIN 1988

John Ruskin, *Las siete lámparas de la arquitectura*, Alta Fulla, Barcelona. Sesión extraordinaria de la comisión de monumentos históricos y artísticos bajo la presidencia del Sr. Gobernador de la Provincia, Imp. De los hijos de Mantineli, Vitoria 1867.

SIMÓN 1964

Francisco Simón, *Contribución al estudio de la desamortización en España. La desamortización de Mendizábal en la provincia de Gerona*, Premio Instituto de Estudios Fiscales, Madrid.

SOLÉ 1991

Belén Solé i Mauri, *Festa i ideologies a Lleida: interpretacions de la festa a la Lleida de la Restauració*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

SOLÉ TURA 1976

J. Solé Tura, "Historiografía y nacionalismo", DD.AA., *Once ensayos sobre la historia*, Fundación Juan March, Madrid, 89-103.

SOLSONA 1994

Carme Solsona, *La desamortització eclesiàstica a la província de Lleida 1838-1851*, tesi doctoral inèdita.

URIZ 1850

Pedro Cirilo Uriz de Labayru, *Exhortacion del Obispo de Lérida a los párrocos y demás eclesiásticos de su diócesis*, Imprenta Corominas, Lleida.

URIZ 1855

P. C. Uriz de Labayru, *Representación que dirige a la Reina el Ilmo. Sr. Obispo de Lérida*, Imprenta Corominas, Lleida.

URIZ 1856

P. C. Uriz de Labayru, *Carta Pastoral. Prevenciones para el ejercicio de la cura práctica espiritual*, Imprenta Corominas, Lleida.

VELASCO 2000

Alberto Velasco, "Exposició d'artistes lleidatans de 1912", *Revista del Cercle de Belles Arts de Lleida*, 14 març, 44-49.

VILAR 1991

Pierre Vilar, *Historia de España*, Crítica, Barcelona.

VIOLLET LE DUC 1976

Eugène Viollet le Duc, *Qué es el arte?*, Fernando Torres Editor, València.

ZORRILLA 1988

Antonio Zorrilla, "Materiales para una estructura de la diócesis de Vitoria (1900-1930)", DD.AA., *Cultura e ideologías (siglos XIX-XX). Actas del Segundo Congreso Mundial Vasco*, vol. VI, Txertoa, Estella, 389-402.

Fonts consultades

Archivo Parroquial de Fonz

Índice de los documentos y libros del Archivo Parroquial de Fonz, 1921.

Secció Cofradías, comptes de la Cofradía del Santo Sacramento, llibre 10.

Institut d'Estudis Ilerdencs

Boletín Arqueológico. Organó de la Sociedad Arqueológica Tarraconense y de la Comisión de Monumentos Artísticos y Arqueológicos de la provincia de Tarragona (1901). Llegat Pleyan de Porta: Reglaments, actes, correspon-dència i comtes de la Comisión Provincial de Monu-mentos Históricos y Artísticos de la Provincia de Lérida (1846-1969).

Arxiu Capitular de Lleida

Boletín Oficial Eclesiástico de la Diócesis de Lérida, 1868-1905 (30 vols.). Caixes 13 i 14, Visites Pastorals, toms 17 a 20 (1891).

Arxiu Episcopal de Barcelona

Sèrie Seminario Conciliar, 11, XVIII-XIX.

Arxiu Barón de Valdeolivos de Fonz

Blanco y Negro (1900).

Sesión extraordinaria de la Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos bajo la presidencia del Señor

Gobernador de la Provincia, Imprenta de los Hijos de Mantinelli, Vitòria, abril 1867.

Reglamento de las Comisiones Provinciales de Monu-mentos Históricos y Artísticos aprobados por S. M. en 24 de noviembre de 1865, Imprenta de Manuel Tello, Madrid, 1866.

Arxiu Municipal de Lleida

Diario de Lérida (1890-1900)

Ciudad (1952)

El Almogávar Leridano (1894).

Biblioteca de Catalunya

Boletín de la Asociación Artístico Arqueológica de Barcelona (1895).

Segundo Congreso Eucarístico Nacional, Lugo (1897).

Archivo Histórico Nacional. Madrid

Fondo Contemporáneo. Ministerio de Hacienda. Serie General. Lligalls: 4227 B, 4786 A i B. *Gaceta de Madrid* (1854).

Archivo del Ministerio de Hacienda. Madrid

Lligalls 1526, 25613, 25599 a 25601 i 52596.

Hemeroteca Municipal de Madrid

Lo Missatger del Sagrat Cor de Jesús (1897-1898).